Vom Verf.

SOMMARKURSERNA I UPPSALA 1893

GRUNDLINJER TILL FÖRELÄSNINGAR

ADOLF NOREEN

INLEDNING TILL MODERSMÅLETS GRAMMATIK

ANDRA UPPLAGAN

UPPSALA 1899
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG

Literaturanvisningar.

Till kap. I i dess helhet:

NOREEN: Vårt modersmåls grammatik och dess indelning (Grundlinjer till föreläsningar vid Feriekurserna i Visby 1898). 20 öre.

LJUNGSTEDT: Språket, dess lif och ursprung. (Verd. småskr. n:r 30.) 20 öre.

WHITNEY: Språket, dess lif och utveckling. Öfvers. af Stjernström. 3 kr.

Till § 2, C, b, 2. SVAHN: Det muntliga föredragets konst i tal och sång. I. 4: 50.

§ 3, F. CEDERSCHIÖLD: Om svenskan som skriftspråk. 3:50.

§ 3, I. NOREEN: Om språkriktighet, 2 uppl. 1 kr.

§ 4, A. NOREEN: Rättskrifningens grunder. Om skrift och rättskrifning i allmänhet samt svensk rättstafning i synnerhet. (Verd. småskr. n:r 42.) 25 öre.

§ 9. NOREEN: De nordiska språken. 1 kr.

§ 9, B, a. LJUNGSTEDT: Modersmålet och dess utvecklingsskeden. (Verd. småskr. n:r 46.) 20 öre. — Grunddragen af modersmålets historia. 3 kr.

§ 11, II, B, a, 1. LINDER: Regler och råd, angående svenska språkets behandling i tal och skrift. (Ny uppl. 1886). 2: 75.

LIND: Om rättstavningen. Dess uppgift och dess öden i vårt land. (Verd. småskr. n:r 36.) 15 öre.

I. Hvad är vårt modersmåls grammatik?

En vetenskaplig framställning af det (ny)svenska (riks)språkets nuvarande beskaffenhet (deskriptiv gram.) och huru denna tillkommit (etymologisk gram.).

§ 1. Hvad är språk?

a) I *oegentlig* mening: Alla sinnesintryck, som förmå att väcka något till lif i själen.

b) I *egentlig, men vidsträckt* mening: Alla sinnesintryck, som genom vanans makt fått en jämförelsevis allmängiltig och ständig förmåga att hos en individ väcka till lifs ett visst idéinnehåll, och som af en annan individ framkallas för detta ömsesidigt medvetna ändamål.

c) I *egentlig och inskränkt* mening: Talspråk (se § 2, C, b, 2).

§ 2. Hvilka olika slags språk finnas?

A) *Känselspråk* eller kännbara språk, som vädja till hudens trycksinne.

B) *Synspråk* eller synbara språk, som vädja till synsinnet (ögat). Häraf flera slag:

- a) *Mimik* medelst mänskliga kroppställningar och kroppsrörelser. Häraf flera slag:
  - 1) *Åthäfvor* („attityder") eller (rörlig) *plastik* medelst hela kroppen eller åtminstone bålen.
  - 2) *Åtbörder* („gester") eller *gestikulation* medelst extremiteterna och hufvudet.
  - 3) *Minspel* medelst ansiktsmusklerna.
- b) *Skyltning* och annan *optisk signalering* medelst solida

föremåls (andra än människokroppen) läge, form, färg och rörelser.

c) *Skrift* (i vidsträckt mening) medelst ytfigurer. Häraf flera slag:
   1) *Tonskrift,* som medelst *nottecken* väcker föreställningar om musikaliska toner (och pauser).
   2) *Begreppsskrift,* som medelst *ideografiska* tecken väcker andra slags föreställningar eller ock begrepp.
   3) *Skrift i inskränkt mening* eller *talskrift* (se § 4, A).

C) *Hörselspråk* eller hörbara språk, som vädja till hörseln (örat):
   a) *Akustisk signalering* medelst andra *instrument* än de mänskliga talorganerna.
   b) *Organspråk* medelst lefvande varelsers (förnämligast människans) *talorganer.* Dessa kunna frambringa:
      1) *Läten* medelst *oartikulerade ljud,* tämligen obestämda och skiftande, instinktlikt uppkommande och möjliga att frambringa utan särskild öfning.
      2) *Tal(språk)* medelst *artikulerade ljud,* fritt frambragta genom en fullt bestämd och regelbunden, inlärd och genom öfning till mekanisk färdighet upparbetad användning af talorganerna.

   Talets användning som skön konst kallas *Vältalighet* („eloqvens") i vidsträckt mening, som är:
      †) *Poetisk konst,* då syftet är blott estetiskt.
      ††) *Talarkonst* eller vältalighet i inskränkt mening, då syftet är äfven praktiskt.

§ 3. Hvilka olika slags talspråk finnas?

Strängt taget lika många, som det finnes talande individer. Men snarlika individspråk sammanfattas till grupper, hvilka sedan betraktas som enhetliga språk. Dylika grupper kunna uppgöras från många olika synpunkter, af hvilka de viktigaste äro:

A) Språkets inre byggnad i det hela eller den s. k. *inre språkformen,* d. v. s. det egendomliga sätt, på hvilket

själslifvets innehåll grupperas (i s. k. psykologiska kategorier) och denna gruppering får språkligt uttryck (i s. k. grammatiska kategorier). Som detta sätt vanligtvis (men långt ifrån alltid) är gemensamt för en hel nation, på samma gång som det vanligtvis (men långt ifrån alltid) afviker från andra nationers, så benämnas de hithörande olika slagen af språk efter de nationer, som företrädesvis tala dem. Alltså är svenska (finska, ryska o. s. v.) det på ett visst egendomligt sätt byggda språk, som af de flesta svenskar (finnar, ryssar o. s. v.) företrädesvis användes. Man kan därför kalla dessa slags språk för *nationalspråk.* I förhållande till ett af dessa kallas alla de öfriga "utländska".

Att omsätta ett nationalspråks idéinnehåll i ett annats form kallas att *öfversätta* eller *tolka.* En öfversättning som utföres af läraren kallas *interpretation,* af lärjungen *explikation,* af en yrkesmässig öfversättare *translation.*

Enstaka ord och uttryck, som i ett nationalspråk upptagits ur ett annat, kallas allt efter det sednares beskaffenhet "germanism" (från tyskan), "anglicism" (från engelskan), "latinism" (från latinet) o. s. v.; med ett gemensamt namn *främmande ord,* därest de ännu tydligt kännas såsom utländska, annars *lånord.* Är procenten af lånord synnerligen stor i ett språk, så kallas detta ett *blandspråk.*

B) Den *ordning,* i hvilken en individ lär sig olika nationalspråk. Det först inlärda kallas
   a) *Modersmålet;* däremot
   b) *Främmande* alla öfriga.

C) Nationalspråkens historiska *ursprung* i förhållande till hvarandra. Man skiljer mellan:
   a) *Obesläktade* språk, för hvilka gemensamt ursprung icke är ådagalagdt.
   b) *Besläktade* eller "frändspråk", som bevisligen härstamma från ett och samma "urspråk", af hvilket de alla äro "dotterspråk". Det hela kallas en *språk-*

stam och indelas i *språkfamiljer,* dessa åter i *språkgrenar* o. s. v.

D) Den *tidpunkt* (i förhållande till nutiden), då ett språk varit i bruk. Man skiljer på:

a) *Döda* språk, som fordom brukats och nu icke utan särskildt studium förstås.

b) *Lefvande* språk, som nu brukas, och som äfven i sina något äldre skeden är för nutiden i det väsentliga begripligt.

Har ett dödt språk sin direkta fortsättning i ett lefvande språk, så kallas det förra *fornspråk,* det sednare *ny*-(språk), t. ex. "fornsvenska" och "nysvenska" (vill man särskildt beteckna våra dagars svenska, så kan man kalla den *nusvenskan,* d. v. s. den nu uppväxande generationens modersmål). Uttryck, som ur fornspråket lånats i det nya språket, kallas *arkaismer.*

E) Den större eller mindre *allmänligheten* och geografiska utbredningen. Här urskiljas:

a) *Universal-* eller *världsspråk,* afsedt för hela jordens befolkning.

b) *Lokal-* eller *territorialspråk,* knutet vid ett genom särskildt nationalspråk representeradt geografiskt område. Af två slag:

1) *Riksspråk* (eller *högspråk,* t. ex. "högsvenska", "högtyska" o. d.): det språk, som icke är knutet vid någon viss landsända, utan såsom gemensamt meddelelsemedel gäller (d. v. s. är användbart och såsom sådant godkännes och eftersträfvas) inom ett nationalspråks hela område.

2) *Landsmål* eller *dialekt:* det språk, som gäller endast inom ett visst bestämdt, jämförelsevis mindre område. Uttryck, som ur landsmål upptagits i riksspråket, kallas, så länge detta deras ursprung tydligt kännes, *provinsialismer.*

F) Språkets *stämningsvärde,* d. v. s. förmåga att göra olika slags estetiskt intryck. Härpå bero de olika

s. k. *stilarna*, hvaraf (särskildt inom ett riksspråk) urskiljas:

a) *Högre stil:* det offentliga umgängets språk, läs- och föredragsspråk. Detta kan vara:
   1) *Oratorisk stil* vid högtidligt föredrag.
   2) *Normalsstil* vid vanligt föredrag.

b) *Mellanstil:* det enskilda bildade umgängets språk, bildadt samtalsspråk. Detta kan vara:
   1) *Vårdad stil*: "finare" konversationsspråk.
   2) *Familjär stil:* enkelt och otvunget samtalsspråk.

c) *Lägre stil:* det enskilda mindre bildade umgängets språk, fordringslöst eller rent af obildadt samtalsspråk. Detta kan vara:
   1) *Hvardaglig stil:* medvetet, men oafsiktligt mindre bildadt språk.
   2) *Simpel* eller *vulgär* stil: omedvetet eller medvetet, men i så fall afsiktligt obildadt språk.

G) De områden af mänsklig verksamhet eller de samhällskretsar, inom hvilka det kommer till användning. Man har på så sätt en mängd olika *yrkesspråk* eller *kotterispråk* ("jargon").

H) Den grad af *färdighet,* hvarmed språkljuden frambringas (delvis beroende på graden af exakthet i uppfattningen). En brist härutinnan kan bero på:

a) Otillräcklig öfning. Man skiljer därför på:
   1) *Utveckladt* (ortofont) språk, då man kan "tala rent".
   2) *Outveckladt* (kakofont) språk, då man "rådbråkar".

b) Medfödd, eller genom ovanor uppkommen, oförmåga. Så skiljes på:
   1) *Normalt* språk, då det åsyftade resultatet uppnås.
   2) *Abnormt* språk, då så icke sker i följd af "läspning", "skorrning", "snöfling", "stamning" o. d.

c) Otillräcklig sorgfällighet. Man skiljer på:
   1) *Tydligt* eller *distinkt* språk.
   2) *Otydligt* ("suddigt", "sluddrigt" o. d.) språk.

I) Språkets större eller mindre *ändamålsenlighet*, eller hvad man kallar *språkriktigheten*. Man skiljer härvidlag mellan
   a) *Godt* eller "riktigt" språk och
   b) *Dåligt* eller "oriktigt" språk.

§ 4. **Språk i andra hand.**

Liksom tanken betecknas genom talspråket, så kan detta i sin tur betecknas genom andra slags språk, som sålunda bli andrahands-språk, en omklädnad för talet och först medelbart tecken för tanken. Dessa kunna vara (jfr § 2):

A) *Synspråk*, användande ytfigurer, s. k. *skriftecken*. Detta *skrift i inskränkt mening* (jfr § 2, B, c) eller *talskrift*. Af flera slag:
   a) *Ordskrift*, där hvarje figur är tecken för ett ord.
   b) *Stafvelseskrift*, där hvarje figur ("sigel") är ett tecken för en ljudförbindelse utan afseende på, om denna har någon betydelse eller ej (behöfver icke nödvändigt vara en "stafvelse").
   c) *Ljudskrift*, där hvarje figur är tecken för ett enda språkljud. Hvarje figur kallas *bokstaf* eller *typ*, hela samlingen *alfabet* eller *abece(de)*.

   Alltefter det olika *verktyg*, hvarmed skrift frambringas, tala vi om *huggning* medelst mäjsel, *ristning* medelst stift eller grafstickel, *handskrift* medelst penna och *tryck* medelst stämpel.

   Alltefter det olika *material*, hvarpå skrift anbringas, tala vi om *inskrift* på "varaktigt" och *bokskrift* på "ovaraktigt" material. Den sednare är alltefter sin olika anordning dels *bok*, dels *bref*.

   Konsten att i handskrift rätt forma bokstäfverna heter *välskrifning*. Dennas utbildning till skön konst kallas *skönskrifning* eller *kalligrafi*.

B) *Hörselspråk*, användande våra språkljud såsom en förklädnad för vårt vanliga tal, således "lönligt tal".

§ 5. Språk i tredje hand.

Liksom talet betecknas genom skriften, så kan denna i sin tur betecknas genom andra slags språk, som sålunda bli tredjehands-språk, i det de först i dubbel måtto medelbart beteckna tanken. Sådana äro:

A) *Känselspråk,* t. ex. *blindskrift:* upphöjd skrift för blindas räkning.

B) *Synspråk* af flera slag:
   a) *Åtbörder,* t. ex. *fingerspråket,* användt till och af döfstumma.
   b) *Skrift i andra hand,* som omsätter vår vanliga skrift i en ovanligare, vare sig för hemlighetens skull: *lönnskrift* eller *kryptografi* (hit *psevdonymer*); eller för utrymmets och bekvämlighetens skull: *kortskrift* eller *takygrafi* (hit *signaturer*); eller för brådskans skull: *snabbskrift* eller *stenografi;* eller af en mängd andra anledningar.

C) *Hörselspråk,* användande talet för att återge skriften. Detta kallas *uppläsning,* såsom skön konst *deklamation.* Sker läsningen med skriften för ögonen så heter den *innanläsning* (med något större anspråk „välläsning“), annars *utanläsning.*

§ 6. Språkets vetenskapliga behandling.

Vetenskapen om språk i allmänhet och talspråk i synnerhet heter *språkvetenskap* eller *lingvistik.* Idkandet af denna vetenskap kallas *språkforskning.*

Dess förnämsta hjälpvetenskaper äro:

A) *Språkfilosofi:* vet. om språkets begrepp och andliga (psykologiska, etnologiska och sociologiska) förutsättningar.

B) *Fonetik:* vet. om språkets kroppsliga (anatomiska, fysiologiska och akustiska) förutsättningar.

C) *Literaturvetenskap* eller *filologi:* vet. om literaturen, d. v. s. de (vare sig talade eller skrifna) språkliga

alstren, betraktade från synpunkten af deras värde för den andliga kulturen. Icke att förblanda med "literaturhistoria", som (icke har literaturen till föremål, utan till källa, och som) är vet. om den andliga kulturens historia, så vidt denna af literaturen ådagalägges.

D) *Verslära* eller *metrik:* vet. om poesiens rytmiska form (sålunda en del af *poetiken*).

E) *Retorik:* vet. om talarkonsten.

F) *Språkpatologi:* vet. om språklifvets störingar hos individen samt om abnormt språk (se § 3, H, b, 2).

G) *Grafik:* vet. om skriftens, särskildt talskriftens form. Härtill komma de två vetenskaper, som behandla förhållandet mellan lingvistik och grafik, nämligen:

H) *Rättskrifningslära* eller *ortografi* (med hufvuddelarna *rättstafningslära* om bokstäfvernas och *interpunktionslära* om "skiljetecknens" och öfriga skrifteckens användning), som redogör för talets omsättande i skrift.

I) *Uttalslära* eller *ortoepi,* som redogör för skriftens omsättande i tal.

En vetenskaplig framställning af ett visst bestämdt språk kallas *språklära* eller *grammatik* och kan behandla sitt ämne från hvilken som hälst af de i § 3 anförda synpunkterna. Framställningen erhåller på grund däraf olika namn, t. ex.:

a) *Stilistik:* redogörelse för de olika stilarna (se § 3, F).

b) *Språkhistoria* eller *historisk grammatik:* redogörelse för fornspråkets utveckling till nyare språk (se § 3, D).

c) *Jämförande* (eller *komparativ*) *grammatik:* redogörelse för ett nationalspråks förhållande till andra besläktade språk (se § 3, C). En på samma gång historisk och jämförande framställning kallas *etymologisk grammatik* i motsats till

d) *Deskriptiv grammatik:* redogörelse för språkets faktiska beskaffenhet utan hänsyn till dennas uppkomst.

En ovetenskaplig, men "praktisk" uppställning af grammatikens innehåll med ordförrådet såsom utgångspunkt kallas *ordbok* eller *lexikon* (jfr *ordlista* eller *vokabular*: ett blott register öfver ordförrådet). Konsten att utarbeta ordböcker kallas *lexikografi*.

Språklärans hufvudindelning bestämmes af de hufvudsynpunkter, från hvilka språkets byggnad kan betraktas. Liksom hos alla andra byggnader äro dessa tre: *materialets, innehållets* och *formens*. Alltså tre delar:

1) *Ljudläran* eller *fonologien,* som redogör för språkets fysiska material: de artikulerade ljud, "språkljud", medelst hvilka idéinnehållet meddelas.
2) *Betydelseläran* eller *semologien,* som redogör för språkets psykiska innehåll: de idéer, som genom språkljuden meddelas och på så sätt utgöra deras "betydelse".
3) *Formläran* eller *morfologien,* som redogör för det särskilda sätt, hvarpå ljudmaterialet i betydelseinnehållets tjänst formas till "språkformer".

II. Vårt modersmåls släktskapsförhållanden.

§ 7. Språkstammen och dess familjer.

Den språkstam, till hvilken vårt modersmål hör, kallas den *indoeuropeiska* och indelas i 8 familjer:

I. Den *ariska,* som har tvänne grenar:
  A) Den *indiska.* Hit höra (de med † betecknade äro döda språk):
    a) De fornindiska *veda*-dialekterna (†) med sitt (yngre) riksspråk *sanskrit* †.
    b) De medelindiska *prakrit*-dialekterna (†) med flera riksspråk, t. ex. *pali* (buddhismens). Fortsatta

genom ett par hundra *nyindiska* dialekter med ett slags riksspråk: *hindostanska.*

B) Den *iranska.* Hit höra bl. a.:

a) *Fornpersiska* †.

b) *Partiska* eller *medelpersiska* †. Fortsatt af *nypersiskan.*

c) *Zend* eller *avestaspråket* †.

d) *Afghanska.*

II. Den *armeniska.* Hit *forn-* † och *nyarmeniskan.*

III. Den *albanesiska.* Hit *albanesiskan.*

IV. Den *slavo-baltiska* med två grenar:

A) Den *slaviska.* Hit höra bl. a.:

a) *Ryska.*
b) *Kyrkslaviska* †.
c) *Bulgariska.*
d) *Serbo-kroatiska.*
e) *Tjeckiska.*
f) *Polska.*

B) Den *baltiska.* Hit bl. a.:

a) *Litaviska.*
b) *Lettiska.*

V. Den *germanska* (se § 8).

VI. Den *keltiska* med tre grenar:

A) Den *galliska.* De många en gång hithörande språken i Frankrike, Belgien, södra Tyskland, Schweiz, norra Italien, Österrike och Galatien äro alla döda.

B) Den *britanniska.* Hit bl. a.:

a) *Walesiska.*
b) *Bretonska.*

C) Den *gäliska.* Hit bl. a.:

a) *Forn-* (†) och *nyiriska.* b) *Höglands-skotska.*

VII. Den *italiska* med två grenar:

A) Den *östitaliska.* De många en gång hithörande språken (*umbriska, oskiska, sabinska* m. fl.) äro alla döda.

B) Den *västitaliska.* Hit *latinet* i tvänne hufvudformer:

a) Det *latinska rikksspråket* †.

b) *Vulgärlatinet,* som omkr. 700 e. Kr. gaf upphof åt de *romanska språken:*

1) *Italienska.* 5) *Provençals ka.*
2) *Spanska.* 6) *Franska.*
3) *Portugisiska.* 7) *Rätoromanska.*
4) *Katalanska.* 8) *Rumänska.*

VIII. Den *grekiska.* Hit höra blott *forn-* (†) och *nygrekiska.*

§ 8. Den germanska familjen och dess grenar.

Den språkfamilj, till hvilken vårt modersmål hör, är den germanska, som har tre grenar:

A) Den *östgermanska.* De många en gång hithörande språken (*gotiska, vandaliska, burgundiska* m. fl.) äro alla döda.

B) Den *nordgermanska* eller *nordiska* (se § 9).

C) Den *västgermanska.* Hit höra:
  a) *Engelska.* Fornspråket kallas vanligen *angelsachsiska* †.
  b) *Frisiska.*
  c) *Nederländska* i två hufvudformer:
    1) *Holländska.* 2) *Flamländska.*
  d) *Lågtyska.* Fornspråket kallas vanligen *fornsachsiska* †, det nu lefvande vanligen *platt-tyska.*
  e) *(Hög)tyska.*
  f) *Langobardiska* †.

§ 9. De nordiska språken.

Den språkgren, till hvilken vårt modersmål hör, är den nordgermanska eller nordiska. Alla hithörande språk utgå från det i de äldsta nordiska språkminnesmärkena bevarade s. k. *urnordiska* språket, som tills omkr. 700 e. Kr. talades i alla de af våra förfäder befolkade delarna af Skandinavien. Dess genom literatur representerade dotterspråk bilda tvänne grupper:

A) Den *västnordiska.* Hit höra:
  a) *Fornisländska* (†) med dess fortsättning (sedan reformationen) *nyisländska.*

b) *Fornnorskan,* som såsom literaturspråk utdog vid medeltidens slut, men hvars dialekter ligga till grund för de nutida:
   1) *Nynorska dialekterna,* delade i en *västländsk* och en *östländsk* grupp.
   2) *Färöiska dialekten.*
   3) Det norska s. k. *landsmålet,* ett nyskapadt literaturspråk, som ingenstädes talas.

B) Den *östnordiska.* Hit höra:
   a) *Fornsvenska i vidsträckt mening* med tvänne hufvudformer:
      1) *Fornsvenska i inskränkt mening.* Kallas sedan reformationen *nysvenska* (se Kap. III).
      2) *Forngutniska.* Utdog såsom literaturspråk redan under medeltiden. Fortsatt af de *nygutniska dialekterna.*
   b) *Forndanska,* efter reformationen *nydanska,* som sedan 1814 klufvit sig i:
      1) *(Ny)danska* i inskränkt och egentlig mening.
      2) *Dansk-norska:* Norges riksspråk.

III. Nysvenskans språkområde, perioder och källor.

§ 10. Nysvenskan har (för närvarande) följande **språkområde:**

A) *Sverge* utom allra nordligaste delarna af landskapen Västerbotten och Lappland, där finska och lapska talas.

B) Trakter af *Finland* (öfverallt jämte finska):
   a) *Nyland,* öfvervägande.
   b) *Egentliga Finland,* söder om Åbo.
   c) *Åland,* nästan uteslutande.
   d) *Satakunta,* blott de två nordligaste kustsocknarna.

e) *Österbottens* södra del, d. v. s. Vasa län.
f) Öfriga provinsers *städer*, ingenstädes öfvervägande.
C) *Estlands* västra kust och skärgård (på Ösel numera †).
D) *Runö* i *Livland*.
E) Byn *Gammalsvenskby* i södra *Ryssland*.
F) Smärre orter i *Nordamerikas förenta stater*.

§ 11. Inom nysvenskan urskiljer man tvänne **perioder**:

I. *Äldre nysvenska* från reformationen (1526) till Dalins uppträdande som författare (Argus 1732). *Källorna* för denna tids språk äro uteslutande de skrifna literaturalstren. De i språkligt afseende viktigaste författarna äro: *Olavus Petri, Georg Stiernhielm, Samuel Columbus, Haqvin Spegel* och *Jesper Swedberg*.

II. *Yngre nysvenska* sedan 1732. Dennas *källor* äro af två slag:
   A) Den skrifna *literaturen*. De språkligt viktigaste författarna intill 1850 äro *Dalin* (isynnerhet *Argus* 1732—34), *Cronhielm* och *Lundius* (*Sweriges rikes lag* 1734—36), *Norborg* (*Then fallna menniskans salighetsordning* 1771), *Creutz, Höpken, Linné, Wallenberg, Bellman, Kellgren, Leopold, Franzén*, fru *Lenngren, Wallin, Tegnér, Geijer, Stagnelius, Fryxell, Crusenstolpe* och *Almqvist*.
   B) Det *nu lefvande talspråket*, som sönderfaller i:
      a) *Riksspråket*, som sedan 1809 allt tydligare uppträder i två något skilda former:
         1) Den *högsvenska* i Sverge.
         2) Den *finsk-svenska* (som tydligt spåras redan hos t. ex. Runeberg och Topelius) i Finland, ehuru ännu icke allmänt erkänd som riksspråksform.
      b) *Landsmålen*, som sönderfalla i 4 hufvudgrupper:
         1) De *sydsvenska* (ursprungligen danska) å Sverges fastland ungefär söder om en linje Pataholm—Varberg.

2) De *medelsvenska* på Öland samt fastlandet ungefär mellan linjerna Pataholm—Varberg och Gäfle—Nora—Värmlands nordspets.
3) De *gutniska* (jfr § 9, B, a, 2) på Gotland.
4) De *nordsvenska* å det återstående språkområdet. Dessa sinsemellan mycket olika dialekter delas lämpligen i trenne mindre grupper:
   †) De *norsk-svenska* (ursprungligen norska) i nordligaste Dalarna (Särna och Idre), Härjedalen och Jämtland.
   ††) De *norrländska* i återstoden af Västmanland, Dalarna och Norrland.
   †††) De *transbaltiska*, öster om Östersjön, som i sin tur kunna delas i *finsk-svenska (nord-* och *sydfinländska)* i Finland och *est-svenska* i Estland, Livland och södra Ryssland.

Vom Verf.

SOMMARKURSERNA I UPPSALA 1895

GRUNDLINJER TILL FÖRELÄSNINGAR

ADOLF NOREEN

INLEDNING

TILL

MODERSMÅLETS LJUDLÄRA

ANDRA UPPLAGAN

UPPSALA 1899
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG

Literaturanvisningar.

Till § 1. NOREEN: Inledning till modersmålets grammatik (Grundlinjer vid Sommarkurserna i Uppsala 1893, 2. uppl. 1899). 25 öre.

„ Kap. I. BJÖRLING: Klangfärger och språkljud. Sthlm 1880. 2: 75.

„ Kap. II. SVAHN: Det muntliga föredragets konst I (sid. 60 ff.). Sthlm 1890. 4: 50.

„ Kap. I—III. LUNDELL: Om rättstafningsfrågan (1:sta föreläsningen). Sthlm 1886. 1: 25.

LYTTKENS och WULFF: Svenska språkets ljudlära (lilla upplagan). Lund 1885. 1: 50.

§ 1. Inledande anmärkningar.

Ljudlära (fonologi) är vetenskapen om det talade språkets fysiska material: de artikulerade ljuden eller språkljuden. Vårt modersmåls ljudlära handlar om de nysvenska språkljuden. Med ett (i motsats mot två eller flera) *språkljud* menas det ljudkvantum (fonem), som frambringas medelst en och samma likformiga "artikulation", d. v. s. en fullt bestämd och regelbunden, inlärd och i följd af öfning med mekanisk färdighet företagen anordning af (de mänskliga) talorganens verksamhet.

Ljudlärans förnämsta hjälpvetenskap är *fonetiken:* vetenskapen om det talade språkets rent fysiska (akustiska, anatomiska och fysiologiska) förutsättningar.

I. Språkljudens akustiska beskaffenhet (fonetisk akustik).

§ 2. Ljudet.

Ljud är hvarje hörselförnimmelse. En sådan beror alltid på en hastig dallring (vibrationer) hos en kropp (vanligen luften), till hvilken vanligen denna dallring fortplantats från någon annan dallrande kropp: ljudkällan. Allefter de s. k. ljudvågornas (luftvibrationernas) olika beskaffenhet skiljer man mellan tre till "kvaliteten" olika slag af ljud:

A) *Ton,* då vibrationerna äro likformiga, taktmässiga och flere än 16 i sekunden.

B) *Buller,* då vibr. äro olikformiga, ske i otakt eller äro färre än 16 i sek.

C) *Sorl,* då vibr. äro dels af ena, dels af andra slaget, d. v. s. ljudkällan (-orna) frambringar samtidigt ton och buller.

I afseende på frambringningssättet kan ett ljud vara:

a) *Momentant* eller ögonblickligt frambragt: genom en enda stöt eller ett enda slag.

b) *Durativt* eller kontinuerligt frambragt: genom en serie af mycket snabbt på hvarandra följande stötar.

Vid jämförelse mellan olika, på hvarandra följande ljud framstå deras "prosodiska" (relativa) egenskaper:

1) *Sonoritet* (hörbarhetsgrad). Alltefter hörselorganernas större eller mindre känslighet för detsamma är ett ljud mer eller mindre *sonort* (hörbart):

2) *Kvantitet* (tidsutdräkt). Alltefter den större eller mindre tid, under hvilken vibrationerna äga rum, är ett ljud *långt* eller *kort.*

3) *Intensitet* (styrka). Alltefter vibrationernas (på "anslagets" styrka beroende) större eller mindre svängningsvidd är ett ljud *starkt* eller *svagt* (jfr "forte" och "piano").

4) *Tonalitet* (läge på tonskalan). Alltefter vibr:s (på ljudkällans volym, täthet och spänning beroende) större eller mindre hastighet är ett ljud *högt* eller *lågt.*

§ 3. Tonen.

1) *Enkel ton* uppstår, då endast ljudkällan i sin helhet vibrerar.

2) Sammansatt ton eller *klang* uppstår, då såväl ljudkällan i sin helhet som ock en eller flera delar af densamma vibrera, afgifvande hvardera sin särskilda enkla ton: *partialton* (jfr *ackord* "samklang"). Den som afges af ljudkällan i sin helhet är lägst och kallas *grundton,* de öfriga öfvertoner. Dessa uppfattas vanligen icke genom hörseln på annat sätt, än att klangen alltefter deras olika styrka, antal och läge på tonskalan erhåller en särskild "färg": *klangfärg* ("timbre").

Den ton (enkel eller sammansatt), som af en vibrerande kropp afges (den ton, hvari han är "stämd"), kallas kroppens *egenton*. Är denna en klang, så uppväcker den vid sitt ljudande en i grannskapet befintlig annan kropps egenton, såvida den sednare öfverensstämmer med någon eller några partialtoner hos den förra. Detta osjälfständiga ljudande kallas *resonangs* och den kropp, hos hvilken sådan uppstår, *resonator*. Den starkaste resonangsen erbjuda luftfyllda hålrum: *resonangsrum*. Står ett dylikt i förbindelse med en ljudande kropp, så kallas det dennas *ansatsrör* (bucca).

Eftersom klangfärgen förnämligast beror på de i en klang ingående partialtonernas relativa styrka, så kan man alltså medelst anbringande af olika resonatorer, som genom sin resonangs förstärka olika partialtoner i den ursprungliga klangen, efter behag förändra klangfärgen hos en ljudande kropp.

II. Den mänskliga talapparaten
(fonetisk anatomi).

§ 4. **Bålens talorganer**

äro desamma som våra andningsorganer, alltså:

1) *Mellangärdet* och *bröstkorgen*. 2) *Lungorna*. 3) *Luftstrupen*.

§ 5. **Struphufvudet** (larynx).

Väggarna utgöras af *ringbrosket, sköldbrosket* (hvars främsta del är "adamsäpplet") och de båda *kannbrosken*. Från de sistnämda löpa horisontellt framåt längs sköldbroskets insidor de båda *röstbanden*. Mellan dessa *röstspringan*, bakåt fortsatt af den mellan kannbrosken liggande *andningsspringan*; båda tillsammans kallas *ljudspringan* (glottis). Strax ofvanför sitta de *falska röstbanden*, mellan hvilka den *falska ljudspringan*.

§ 6. **Hufvudets talorganer:**

Trenne hålrum, som tillsammans med struphufvudets öfre del utgöra röstbandens ansatsrör (s. § 3, 2):

I) *Svalget* (fauces) mellan struplocket och gomseglet; nedåt fortsatt af matstrupen, uppåt förgrenande sig i följande tvenne rum:

II) *Näshålan* i näsan (nasus); utmynnande genom näsborrarna.

III) *Munhålan* (os, gen. oris) mellan käkarna, af hvilka den undre är rörlig och mot den öfre bildar en till sin storlek mycket föränderlig *käkvinkel*. Genom tändernas sammanslutande delas munhålan i tvenne delar:

A) Den *inre munhålan,* begränsad af följande tre organer:

1) *Gommen,* som delas i

a) *Mjuka* (bakre) *gommen* eller *gomseglet* (velum), nedåt-bakåt utlöpande i *tungspenen* (uvula).

b) *Hårda* (främre) *gommen* (palatum); delad i

† *Höga gommen* eller *gomtaket* (cacumen), det konkava hvalfvet framom bakersta oxeltändernas sammanbindningslinje.

†† *Låga gommen* eller *tandvallen* (alveolus), den konvexa framsidan, nedtill slutande med *tandköttet* (gingiva), som omsluter *tandroten.*

2) *Tungan* (lingva), hos hvilken man särskiljer:

a) *Tungspetsen* (apex), tungans framkant.

b) *Tungans* båda *sidokanter* (latera).

c) *Tungans* öfre *yta* (dorsum) med delarna:

† *Tungbladet,* främst.

†† *Tungryggen,* midten.

††† *Tungroten,* bakerst.

3) *Tänderna* (dentes), dels öfver-, dels undertänder. Framtändernas kant kallas *tandeggen.*

B) Den *yttre munhålan,* utåt begränsad af följande två organer:

1) *Kinderna,* framtill utmynnande i

2) *Läpparna* (labia): Öfver- och underläpp, sammanlöpande i *mungiporna.*

III. Talorganernas verksamhet (fonetisk fysiologi) eller artikulationen.

§ 7. Indelning af talorganerna efter deras olika verksamhetsart.

Alltefter sin förmåga af självständig verksamhet äro de:

I) *Aktiva:* mellangärdet och bröstkorgens muskler, kannbrosken med röstbanden, gomseglet, tungan, kinderna och läpparna.

II) *Passiva:* lungorna, luftstrupen, struphufvudet (utom kannbrosken och röstbanden), svalget, näshålan, gomtaket, tandvallen och tänderna.

Alltefter sitt förhållande till ljudbildningen äro talorganerna:

A) *Luftbringande,* som mata ljudkällorna med luft. Så verkar aktivt (såsom "motor") mellangärdet och bröstkorgens muskler, passivt (såsom kanaler) lungorna, luftstrupen och hela ansatsröret (s. § 6, I—III).

B) *Ljudbildande,* som i första hand alstra ljud.

1) Den *nedre ljudkällan* är röstbanden, som bilda både toner och bullerljud (s. § 2, A och B).

2) De *öfre ljudkällorna* äro gomseglet, tungan och läpparna, som bilda blott bullerljud (obs. dock *hvissling!*). Sorlljud bildas genom samtidig verksamhet af en öfre och den nedre ljudkällan.

C) *Resonangsbildande,* som skapa resonangs åt de i ljudkällorna alstrade ljuden. Så verka passivt (såsom resonangsrum) ansatsröret och dess delar, vid "bröstoner" äfven luftstrupen och lungorna; aktivt — genom sitt olika läge bestämmande resonangsrummens antal, form och storlek, vare sig detta sker genom spärrning ("klaff") eller uttänjning ("utdrag") —

verka dels (såsom klaffar) gomseglet, tungan och läpparna, dels (såsom utdrag) underkäken och kinderna.

§ 8. **De luftbringande organerna**

verka på tvåfaldigt sätt:

1) *Inspiratoriskt,* genom inandning. Inspiratoriska ljud äro sällsynta (t. ex. buktalande; jfr däremot *sugljud:* "smackning" o. d.).

2) *Exspiratoriskt,* genom utandning. Ett afbrott i utandningsströmmen utgör en *exspiratorisk paus;* jfr *akustisk paus* (afbrott i ljudandet) och *absolut paus* (afbrott i hela artikulationen genom alla talorganernas återgång till sitt "indifferensläge", d. v. s. hvila). På utandningsströmmens styrka beror ljudens intensitet (s. § 2, 3). Dennas växlingar (omväxlingen af "accentuerade" och "oaccentuerade" fonem) innebär *rytm.* I normalt tal förekomma blott ett mindre antal styrkegrader, hvaribland särskildt märkbara vissa maxima och minima. Fonemet mellan en (absolut) paus och ett intensitetsmaximum kallas *upptakt,* fonemet mellan ett maximum och en paus eller ett annat maximum *(språk)takt* (jfr *fras:* fonemet mellan tvenne pauser). I vanligt tal äro takterna af mycket oregelbunden längd; är däremot denna bestämd af ett visst mått, så har man "bunden" rytm: *meter.* Fonemet mellan tvenne intensitetsminima kallas (exspiratorisk eller) *tryck-stafvelse*; jfr (akustisk eller) *ljud-stafvelse*: fonemet mellan tvenne sonoritetsminima. Det ljud inom tryckstafvelsen, som innehar sonoritetsmaximum, kallas dess *sonant* eller *självljud,* de öfriga *konsonanter* eller *medljud.*

§ 9. **De ljudbildande organerna**

kunna artikulera på tre olika sätt:

1) *Öppet* (apert): det aktiva organet har närmat sig det passiva så föga, att intet hinder lägges för exspirationsströmmen. Resultat: intet ljud bildas (på detta artikulationsställe).

2) *Slutet* (klusilt): det akt. org. har slutit sig fast intill det passiva. Resultat: intet ljud (på detta art.-ställe), så länge "kontakten" (spärrningen) varar. Den kan upphäfvas antingen ljudlöst eller så, att ett momentant (s. § 2, a) bullerljud uppstår: *explosiva* (smäll-ljud), af två slag:
 a) *Tenuis* (sprängljud), då kontakten spränges genom en luftstöt. Är denna mycket stark, så kan man ofta strax efter sprängningen förnimma ett kort "*h*-ljud" (jfr § 10, C, 1, a) och har då "tenuis *aspirata*" (jfr *på* och *spå* m. m.).
 b) *Media* (lösningsljud), då kont. löses genom ett ryck af organerna själfva.

3) *Förträngdt* (stringeradt): det akt. org. har närmat sig det passiva så mycket, att exspirationsströmmen icke slipper igenom det trånga passet ("springan") utan att alstra ett durativt (s. § 2, b) ljud, vare sig en ton eller ett buller. I sednare fallet skiljer man emellan:
 a) *Frikativa* (gnidningsljud), som uppstår genom exspirationsströmmens "friktion" mot springans kanter.
 b) *Tremulant* (dallerljud), som uppstår genom vibration hos springans kant(er).

§ 10. **Den nedre ljudkällan**

(s. § 7, B, 1) artikulerar sålunda på följande sätt:

A) Ljudspringan är öppen som vid andning. Ljud, alstrade (af en öfre ljudkälla) under dylika förhållanden kallas *andade* eller *perspirerade*.

B) Ljudspringan är fast tillsluten. Vid sprängning uppstår "spiritus lenis"; jfr "stötton", "suckande" och "stånkning".

C) Ljudspringan är förträngd till en verklig springa, som kan alstra ljud: *röst* (vox, gen. vocis). Två fall:
 1) Tydlig springa, så att blott ett gnidningsljud: *röstbuller* uppstår. Allt efter springans större eller mindre vidd blir detta ljud något svagare eller starkare, så att man åtskiljer:

a) *Aspiration* med jämförelsevis vid springa. Ljud alstrade under dylika förhållanden kallas *aspirerade* eller (efter det för dem alla gemensamma skriftecknet) *h-ljud*.

b) *Hviskning* med trång springa. Ljud alstrade under dylika förhållanden kallas *hviskade* eller *persifflerade*.

2) Lös tillslutning, så att vibration uppstår, vanligen ledande till en ton: *röstton* (jfr tremulanten vid "stönande", "brummande" och "harklande"). Ljud alstrade under dylika förhållanden kallas *tonande* eller *pertonerade*.

§ 11. **De öfre ljudkällornas** (s. § 7, B, 2) artikulation:

1) Gomseglet artikulerar blott mot bakre svalg väggen, vanligen alstrande explosivor (jfr tremulanten vid "snarkning" och "snöfling").

2) Tungan art. med någon af sina olika delar mot svalgväggen, gommens alla delar (från och med tungspenen till och med tandköttet) och tandeggen (obs. "tvi" mot öfverläppen), alstrande explosivor, frikativor och tremulanter.

3) Underläppen art. mot tandeggen och öfverläppen, vanligen alstrande explosivor och frikativor (jfr tremulanten "ptro" och hvisseltonen).

§ 12. **De resonangsbildande organernas** (s. § 7, C) artikulation:

A) Munhålan stängd (medelst läppar eller tunga):

1) Näshålan stängd (medelst gomseglet). Alstras nu röstton, så uppstå *klusiler* eller *spärrljud*.

2) Näshålan öppen. Ljudbildning någonstädes leder till *nasaler* eller *näsljud* med genom näsan utgående exspirationsström.

B) Munhålan öppen:

1) Näshålan stängd. Ljudbildning leder till *oraler* eller *munljud* med exspirationsström genom munnen.

2) Näshålan öppen. Ljudbildning leder till *naso-oraler* eller *näs-munljud* med exspirationsström genom både mun och (i mindre mån) näsa.

Genom tungans olika artikulation blifva oraler och naso-oraler af tre slag:

a) *Mediala*: exspirationsströmmen går längs öfver tungan.

b) *Marginala:* strömmen går på sidan om den uppåtböjda tungan.

c) *Medio-marginala:* strömmen går dels öfver, dels på sidan om tungan.

§ 13. **Språkljudens indelning efter artikulationsstället,** d. v. s. den punkt, där ett aktivt organ artikulerar mot ett annat (vanligen passivt):

1) *Glottala* (röstbandsljud): röstbanden artikulera mot hvarandra.

2) *Faukala* (svalgljud) { a) *Velo-f.:* gomsegel; b) *Dorso-f.:* tungrot } mot svalgväggen.

3) *(Dorso-) Uvulara* (tungspenljud): tungrot och tungspene mot hvarandra.

4) *(Dorso-) Velara* (gomsegelljud): tungrot mot gomsegel.

5) *(Dorso-) Velopalatala* (midtgomljud): tungrygg mot gränsen mellan gomseglet och gomtaket.

6) *Kakuminala* (gomtaksljud) { a) *Dorso-k.:* tungrygg; b) *Apiko-k.:* tungspets } mot gomtaket.

7) *Alveolara* (tandvallsljud) { a) *Dorso-a.:* tungrygg; b) *Apiko-a.:* tungspets } mot tandvallen.

8) *Gingivala* (tandrotsljud) { a) *Dorso-g.:* tungbladet; b) *Apiko-g.:* tungspetsen; c) *Latero-g.:* tungans ena sidokant } mot öfre tandroten.

9) *Dentala* (tandeggsljud) { a) *Dorso-d.:* tungbladet; b) *Labio-d.:* underläppen } mot öfre tandeggen.

10) *Labiala* (läppljud): underläpp mot öfverläpp.

Alla på ljudbildning (medelst de öfre ljudkällorna) i ansatsröret helt eller delvis beroende språkljud sammanfattas lämpligen under namnet *insonanter* i motsats mot *resonanter*, d. v. s. de ljud, vid hvilka ansatsröret tjänstgör väsentligen blott såsom resonangsrum och genom att antaga olika form förlänar olika egenton (s. § 3) åt det ljud, som af själfva exspirationsströmmen vid dess genomgång alstras. De aspirerade (s. § 10, C, 1, a) resonanterna (*h*-ljuden) intaga en mellanställning, enär de väsentligt förstärkas af svaga ljud, som uppkomma genom luftströmmens gnidning mot ansatsrörets sidor. Bland de öfriga („egentliga") resonanterna (med hviskning eller röstton i ljudspringan och resonangs i ansatsröret) plägar man på grund af deras stora språkliga vikt under benämningen *vokaler* (röstljud) afskilja dem (de mediala oralerna), som sakna klaffbildning i ansatsröret. De återstående (de klusila, marginalt orala och nasala) resonanterna (som hafva klaffbildning) jämte *h*-ljuden och (de egentliga) insonanterna kan man sammanfatta under benämningen *buckaler* (ansatsrörs-ljud), d. v. s. sådana ljud, hos hvilka icke (såsom hos vokalerna) rösten är det, som i främsta rummet ådrar sig uppmärksamheten, utan däremot ansatsrörets artikulation.

§ 14. Vokalerna.

Dessas olikhet beror sålunda på munhålans olika form, som bestämmes af följande faktorer:

A) Käkvinkelns storlek, minst vid slutna tänder, störst vid „gäspning".

B) Tungans artikulation, vid hvilken är att beakta:

1) Artikulationsstället, där tunga mot gom bildar ett pass (alveolart, kakuminalt o. s. v.).
2) Afståndet vid art.-stället mellan tunga och gom, hvaraf betingas „gom-passets" vidd. *Höga* och *låga* vokaler.
3) Muskelspänningen (i tungan) vid art.-stället. *Spända* och *slappa* vokaler.

C) Läpparnas artikulation, vid hvilken är att beakta:
  1) Tillvaron (eller icke-t.) af förskjutning: framåt eller åt sidorna.
  2) Läppöppningens form: aflång eller rundad.
  3) Läppöppningens storlek. Två hufvudfall:
    a) Öppningen sträcker sig ända till mungiporna: *Delabialiserade* eller *rena* vokaler.
    b) Öppningen mer eller mindre tillsluten (från giporna framåt): *Labialiserade* eller *orena* vokaler, som allt efter "läpp-passets" större eller mindre utsträckning kallas *vida, halfvida, halftrånga* eller *trånga*.

§ 15. Artikulerade pauser.

En akustisk paus (s. § 8, 2) kan åstadkommas i och genom själfva artikulationen och kallas då *artikulerad paus* eller *muta* ('dumbe'). En sådan uppstår, om man utan att afbryta exspirationsströmmen afspärrar mun- och näshåla, men håller ljudspringan öppen (annars uppstå spärrljud, s. § 12, A, 1), Akustiskt sedt finnes naturligtvis endast *en* muta, fysiologiskt däremot lika många som spärrningsställen i munhålan. Hvarje muta har också sin naturliga afslutning i en på samma ställe bildad explosiva.

§ 16. Öfversikt af det nysvenska r

						Labio- labiala:	Labio- dentala:	Apiko- alveolara:	gingivala:	alv
Mutæ:						ta*pp*a		ko*rt*tänkt	fa*tt*a	
Buckaler	Insonanter	Explosivor	Tenues	Orala	Mediala:	(s)*på*		ka*rt*a	(s)*tå*	
					Marginala:					
				Nasala:						
			Mediæ	Orala	Mediala:	*by*		mö*rd*a	mö*d*a	
					Marginala:					
					Mediomarginala:			pä*rl*a	stjä*l*a	
				Nasala:						
				Nasoorala	Pertonerade:	*må*		va*rn*a	va*n*a	
					Perspirerade:	ryt*m*				
		Frikativor			Pertonerade:		*vi*			
					Perspirerade:		*få*	La*rs*	gla*s*	
		Tremulanter				*ptro*		*r*o		
	Resonanter			Klusila:		gu*bb*e		jo*rd*torfva	su*dd*a	
				Nasala	Pertonerade:	la*m*pa	ka*m*fert	jä*rn*ten	vä*n*ta	
					Aspirerade:	*h*m				
				Orala	Marginala			pä*rl*tänder	vä*l*ta	
					Mediala — Aspirerade:					
Vokaler [2]					Mediala — Pertonerade: Delabialiserade:					
					Pertonerade: Labialiserade — Vida:					
					Labialiserade — Halfvida:					
					Labialiserade — Halftrånga:					
					Labialiserade — Trånga:					

[1] "*Sj*e-ljudet" är icke en blott dorsokakuminal frikativa, utan uppstår genom *samtidi*

[2] Af tvenne under samma skriftecken inrymda vokaler kallas den *sluten,* som ligge § 8, 2); den andra *öppen.* Slutna vokalljud ("slutet *a*" o. s. v.) hafva sålunda orden h*a*t, h*å*r, h

åkets artikulerade ljud och pauser.

Lingvo-							Velo-		
Dorso-					Latero-				
kakuminala:		velopalatala:	velara:		gingivala		faukala		
			främre	bakre	apiko-alveolar spärrning:	dorso-gingival spärrning:	labio-labial-spärrning:	apiko-alveolar spärrning:	dorso-gingival spärrning:
i*c*ke		ta*c*ka							
(s)*k*iss		(s)*k*att							
					mo*rt*lar	man*t*lar			
							kö*p*man	ka*rt*nagel	sli*t*na
sti*g*it		*g*å							
					gö*rd*lar	o*d*la			
							ku*b*mått	hå*rd*na	lu*d*na
penni*ng*en		konu*ng*en							
*j*a									
*sj*u [1]									
ti*gg*a		ta*gg*ar							
vi*n*ka		va*n*ka							
främre	bakre								
*h*el	*h*äl	o. s v., lika många *h*-ljud, som vokaler (se nedan).							
h*e*l	h*ä*l		h*a*tt						
goss*e*				h*a*t					
h*ö*	h*ö*r		h*å*ll						
		h*u*gg	sag*o*r		h*å*r				
h*u*s				h*o*t					

›kakuminal och (i mindre grad) dorsogingival förträngning.

ıt från vokalskemats medelpunkt (emedan dess artikulation mest afviker från indifferensläget, s.
hö, hel; motsvarande öppna ("öppet *a*" o. s. v.) hafva h*a*tt, h*å*ll, sag*o*r, h*u*gg, h*ö*r, goss*e*.

Vom Verf.

SOMMARKURSERNA I UPSALA 1897

GRUNDLINJER TILL FÖRELÄSNINGAR

ADOLF NOREEN

INLEDNING

TILL

MODERSMÅLETS PROSODI

UPSALA 1897
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG

Literaturanvisningar:

NOREEN: Inledning till modersmålets ljudlära. Grundlinjer till föreläsningar. Sommarkurserna i Upsala 1895. 25 öre.

—— (Till § 1) Inledning till modersmålets grammatik. Grundlinjer till föreläsningar. Sommarkurserna i Upsala 1893. 25 öre.

—— (Till § 11—18) Accent. I Nordisk familjebok, Supplement, första häftet, Stockholm 1895. 1 kr.

—— (Till § 16) Om språkets musikaliska sida. I Nordisk tidskrift, Stockholm 1896.

LYTTKENS och WULFF: Svenska språkets ljudlära (stora upplagan). Lund 1885. 6: 50.

---

§ 1. Inledande anmärkningar.

En fullständig språklära (grammatik) består af tre hufvuddelar: ljudlära, betydelselära och formlära. Ljudläran redogör för språkets fysiska material: språkljuden (och deras förbindelser med hvarandra). Den indelas i: 1) Kvalitativ ljudlära (ljudlära i inskränkt bemärkelse), som redogör för de egenskaper, som ljuden äga, då de betraktas hvart för sig (utan att jämföras med hvarandra), alltså deras bildning och förekomst (geografiskt, stilistiskt m. m.); 2) Prosodisk ljudlära eller prosodi(k).

Prosodi(k)en redogör för de egenskaper, som hos ljuden i sammanhängande tal framträda vid deras inbördes jämförelse. Dessa prosodiska egenskaper äro fyra: sonoritet, kvantitet, intensitet och tonalitet.

I. Om sonoritet och stafvelsebildning.

§ 2. Sonoritet.

Sonoritet är ljudens större eller mindre grad af hörbarhet, såvidt denna beror på dels hörselorganens större eller mindre mottaglighet för desamma, dels deras egen akustiska beskaffenhet, dels ändtligen (och i synnerhet) deras fysiologiska bildning (rösttonens när- eller frånvaro, talkanalens större eller mindre öppenhet, stället och sättet för ljudets frambringande, ljudströmmens

väg m. m.). Från denna synpunkt kunna ljuden ordnas i en serie, början de med de mest sonora (*a, ä* och öfriga vokaler, *r, l, j, v, m, n* o. s. v.) och slutande med de minst sonora ljuden (*k, p, t*). — Från sonoritet är noga att skilja ljudens större eller mindre förmåga att ådraga sig uppmärksamhet (obs. t. ex. *s*- och *sj*-ljudens irriterande natur och därpå beroende praktiskt språkliga användning).

§ 3. Stafvelse.

I det sammanhängande talet växla alltså ljud med större och mindre sonoritet. Man kan därför urskilja vissa (relativa) sonoritetsmaxima och -minima. Hvad som ligger mellan tvänne sonoritetsminima kallas en ljudstafvelse.

Med uttrycket "stafvelse" menar man emellertid vanligen icke ljudstafvelsen, utan det vida viktigare begreppet tryckstafvelse, d. v. s. hvad som ligger mellan tvänne intensitetsminima (jfr § 11 ff.). Ljud- och tryckstafvelse sammanfalla långt ifrån alltid, men väl tendera de starkt därtill, särskildt i så måtto att tryckstafvelsens ljud ordna sig efter sonoritetshänsyn.

§ 4. Sonanter och konsonanter.

Det ljud, som utgör en (tryck)stafvelses sonoritetsmaximum, kallas dess sonant (själfljud), alla öfriga ljud i stafvelsen dess konsonanter (medljud). Såsom sonanter brukas i svenskan alla vokaler, stundom *l* och *n*, mycket sällan andra ljud (t. ex. *h, m, r, s*). Såsom konsonanter förekomma alla ljud utom vokalerna, af hvilka (i riksspråket) blott *i* och *u* kunna så användas. (En förbindelse af två vokaler, af hvilka den ena är sonant, den andra konsonant kallas diftong, en i våra dialekter mycket vanlig företeelse.)

Före stafvelsens sonant kunna 1—3, efter densamma 1—6 konsonanter förekomma, t. ex. *s-k-val, skäl-m-s-k-t-s*.

II. Kvantitet.

§ 5. De enskilda språkljudens kvantitet.

Kvantitet (uttalstid) är den större eller mindre tid, under hvilken ett ljud (eller en ljudförbindelse) varar. Vissa språkljud (t. ex. *k, p, t, b, d, g*) kunna på grund af sitt bildningssätt icke alls förlängas utöfver den tid, som öfverhufvud kräfves för att tydligt frambringa dem. Vill man emellertid söka att utöfver detta kvantitetsminimum förlänga dessa ljud, så mynnar detta försök ut i en förlängning af den dessa ljud inledande pausen (så vid *k, p, t*) eller "resonanten" (så vid *b, d, g*). De flesta språkljud kunna däremot efter behag förlängas, ehuruväl vid några af dem en dylik förlängning icke i normalt tal kommer till användning (t. ex. i svenskan icke vid *tj*- och *h*-ljud).

§ 6. Kvantitetens grader.

De olika kvantitetsgraderna äro strängt taget oändligt många och till sin förekomst beroende af allehanda psykologiska, retorisk-stilistiska, metriska och rent grammatiska orsaker. För rent språkliga syften kan man emellertid nöja sig med att särskilja följande grader:

1. Kort kvantitet, d. v. s. den ungefärliga tid — olika för olika ljud — som i en viss persons "normaltempo" åtgår för att fullt tydligt frambringa ett visst ljud (eller ljudförbindelse). Vid noggrannare undersökningar kan det vara lämpligt att indela denna kvantitetsgrad i en helkort, som utgör det nyssnämda minimum, och en något längre tid upptagande halfkort (jfr t. ex. *s* i *Fyris* och *anis*, det andra och det första *o*:et i *fotograf*).

2. Lång kvantitet upptar $1^1/_2$ à 2 så lång tid som den korta. Äfven denna grad kan vid behof erhålla underafdelningar: halflång och hellång (jfr t. ex. *rr* i

ekorre och *orre*, *a*:et i *slafveri* och *slaf*). Endast undantagsvis förekommer i normalt tal en ännu längre tidsutdräkt, som då kallas:

3. Öfverlång kvantitet (t. ex. *fff* i *straff-fri*, vanligare uttaladt *straffri*). Vid "emfas" och i sång är däremot öfverlängd mycket vanlig och af högst skiftande storlek, alltefter omständigheterna.

§ 7. Kvantitetens fördelning inom stafvelsen.

Härvidlag gälla följande hufvudregler:

1. I uddljud (d. v. s. efter absolut paus) förekomma hos sonanter både lång och kort kvantitet (t. ex. *ila: illa*), däremot hos konsonanter i normalt tal endast kort kvantitet (t. ex. *fy*, undantagsvis *ffy* o. d.).

2. I slutljud (d. v. s. före absolut paus) är en sonant kort, därest stafvelsen har svag intensitet (jfr § 12), t. ex. *gata;* lång däremot, om stafvelsen har stark intensitet, t. ex. *bra* (obs. dock undantag som *hm, hurrä'* jämte *hurrä'* m. m.). Konsonanterna åter lyda följande regler, som äfven gälla för midljud (d. v. s. då absolut paus hvarken föregår eller följer):

3. Konsonant efter annan konsonant är i regeln kort. Undantag förekomma stundom i midljud (t. ex. *jj* i *vargjägare, ss* i *laxsläktet* o. d.); obs. ock svenskan i Finnland.

4. Konsonant efter sonant är i stafvelse med svag intensitet kort (t. ex. *roas*). Däremot i stafvelse med stark intensitet följer på kort sonant en lång konsonant (t. ex. *vissa*), på lång sonant vanligen en kort konsonant (t. ex. *visa;* undantagsvis höres t. ex. *ss* i *vissångare, rr* i *förridare, vv* i *afvisa* o. d.).

§ 8. Stafvelsens kvantitet.

En stafvelse kräfver naturligtvis längre uttalstid, ju flere ljud (1 till 10) den innehåller. Emellertid är en stafvelse med t. ex. 9 ljud ingalunda nio gånger så lång

som en stafvelse med blott 1 ljud (jfr de båda stafvelserna i t. ex. *Ö-strandskt*). Detta dels emedan de olika ljuden hafva sinsemellan olika uttalstid, dels och i synnerhet emedan den uttalstid, som tillkommer ett isoleradt ljud, högst betydligt reduceras, då det ingår i en ljudförbindelse. Denna reduktion drabbar emellertid jämförelsevis föga de ljud, som hafva lång kvantitet. Följden däraf är, att en stafvelse med ett långt ljud har längre uttalstid än en stafvelse med mycket flere ljud, som alla äro korta. Därför kunna alla stafvelser med blott korta ljud sammanfattas såsom korta stafvelser, under det att de, som innehålla något långt (eller öfverlångt) ljud, äro långa (resp. öfverlånga).

§ 9. **Taktens kvantitet.**

Med en (språk)takt menas den ljudmassa, som sträcker sig från och med ett intensitetsmaximum (jfr § 11 ff.) intill ett annat dylikt (eller en absolut paus). Hvad som ligger mellan en absolut paus och ett intensitetsmaximum, kallas upptakt.

Taktens (och upptaktens) kvantitet beror hufvudsakligen på de i densamma ingående stafvelsernas antal. Ty visserligen kan — särskildt i vers — en lång stafvelse uppväga 2 eller 3 (endast med svårighet flere) korta stafvelser, men då vi kunna åstadkomma ända till 15-stafviga (och kanske ännu längre) takter, så måste hufvudindelningen grundas på stafvelsernas antal och först vid underafdelning tagas hänsyn till deras kvantitet.

1-stafvig takt, t. ex. *o, skälmsk.*

2-stafvig, af två slag: a) Troké, lång + kort stafvelse (— ⏑), t. ex. *folket, tala.* b) Spondé, två långa stafvelser (— —), t. ex. *oart, stridshäst.*

3-stafvig: a) Daktyl (— ⏑ ⏑), t. ex. *Gabriel, fullare.* b) Palimbackius (— — ⏑), t. ex. *täckmantel, trovärdig.* c) Kretiker (— ⏑ —), t. ex. *ångmaskin, gödkalfstek.*

4-stafvig: a) P r o t o p e o n (— ⏑ ⏑ ⏑), t. ex. *konungarna, mäktigare.* b) J o n i k e r (— — ⏑ ⏑), t. ex. *tomåkande, kvarnägare.* c) D i t r o k é (— ⏑ — ⏑), t. ex. *altartafla, föregifva.* d) K o r j a m b (— ⏑ ⏑ —), t. ex. *kopparkastrull, människobarn.*

5-stafvig, t. ex. (— ⏑ ⏑ ⏑ ⏑) *hederligare,* (— — ⏑ ⏑ ⏑) *ohederliga,* (— ⏑ — ⏑ ⏑) *handelsresande,* (— ⏑ ⏑ — ⏑) *ränteberäkning,* (— ⏑ ⏑ ⏑ —) *hackelsemaskin* m. fl. möjligheter.

6-stafvig, t. ex. (— — ⏑ ⏑ ⏑ ⏑) *ohederligare,* (— ⏑ — ⏑ ⏑ ⏑) *mantalspenningarna,* (— ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑) *öfverbevisande,* (— ⏑ ⏑ ⏑ — ⏑) *lärarebefattning,* (— ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ —) *statsuniversitet* m. m.

7-stafvig, t. ex. (— ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ ⏑) *kassabehållningarna,* (— ⏑ ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑) *lärarekollegium,* (— ⏑ ⏓ ⏑ ⏑ ⏑ —) *vetenskapsakademi,* (— ⏓ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ —) *småstadsuniversitet* m. m.

8-stafvig, t. ex. (— ⏑ ⏓ ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑) *riksdagsmannaarvodena,* (— ⏑ ⏓ ⏑ ⏑ ⏑ — ⏑) *värmeledningsapparaten,* (— ⏑ ⏓ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ —) *undervisningsmateriel* m. m.

9-stafvig, t. ex. (— ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑) *fattigsoppkokningsinrättningen,* (— ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ ⏑ — ⏑) *öfveruppsyningsmansbefattning,* (— ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ —) *skaldeindividualitet* m. m.

10-stafvig, t. ex. (— ⏑ — ⏑ ⏑ ⏓ — ⏑ ⏑ ⏓) *stadsfullmäktigeordförandeskap,* (— ⏑ — ⏑ — ⏑ ⏑ ⏑ — ⏑) *öfverhofstallmästareämbetet* m. m.

11-stafvig, t. ex. (— ⏑ — ⏑ ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ ⏑ —) *kroppsarbetareförsäkringskomité* m. m.

12-stafvig, t. ex. (— ⏓ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑) *utrikesdepartementsarkivarie* m. m.

13-stafvig, t. ex. (— ⏑ — ⏑ ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ ⏑ — — ⏑) *sjöförsvarsdepartementsexpeditionschefen* m. m.

14-stafvig, t. ex. (— ⏑ — ⏑ ⏑ ⏑ — ⏑ — ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑) *landtförsvarsdepartementskanslisekreterare* m. m.

15-stafvig, t. ex. (— ⏓ ⏑ ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ ⏑ — ⏑ — ⏑ ⏑ ⏑) *arbetareförsäkringskomitéutlåtandena* m. m.

Ännu längre takter kunna visserligen förekomma, men tendera liksom öfverhufvud alla långa takter till att sönderfalla i flera.

Betydligt färre möjligheter erbjuder upptakten, som kan vara

1-stafvig, t. ex. *bevís, lekámen.*
2-stafvig, t. ex. *bagerí, klöfverknékt.*
3-stafvig, t. ex. *akademí, åttiotré.*
4-stafvig, t. ex. *universitét, materialístisk.*
5-stafvig, t. ex. *spiritualitét, individualístisk.*
6-stafvig, t. ex. *individualitét.*

Ännu längre upptakter (t. ex. den 8-stafviga i *adertonhundranittiosjú, filosofielicentiátexamen*) tendera starkt till att sönderfalla så, att en eller flera delar uppträda som själfständig takt.

§ 10. Frasens kvantitet.

Med fras menas här den ljudmassa, som ligger mellan två (absoluta) pauser (d. v. s. tysta tidsmoment). Frasens kvantitet beror liksom taktens i främsta rummet på de däri ingående stafvelsernas antal (1 till omkring 30), därnäst på dessas kvantitet. Men i allra sista hand beror frasens längd naturligtvis på, när en ny paus inträder, hvilket i sin tur är afhängigt af många olikartade omständigheter), dels af fysiologisk natur (nödvändigheten att "hämta andan"), dels af psykologisk. I sednare fallet kan man lämpligen åtskilja följande olika slag af pauser:

1. Tystnad (silentium), då man icke vill fortsätta sitt talande.

2. Afbrott (aposiopesis), då man icke kan fortsätta.

3. Uppehåll (moration), då man af språkliga och konstnärliga skäl uppskjuter för någon (vanligtvis mycket liten) tid fortsättningen af sitt tal.

Obs. olikheten mellan dessa (absoluta) pauser och

den blott akustiska (men icke fysiologiska) paus, som kallas (muta eller, emedan den bildas i och genom den språkliga artikulationen) artikulerad paus, och som till sin språkliga roll är likställd med språkljuden (t. ex. *tacka, hoppa, skratta*).

III. Intensitet.

§ 11. Intensitetens föränderlighet.

Intensitet (styrka, äfven kallad tonvikt, betoning, tryckaccent, exspiratorisk accent, dynamisk accent, ljudstyrka, tryckstyrka, eftertryck m. m.) är den större eller mindre kraft, hvarmed den ljudbildande luftströmmen framprässas genom talkanalen. Intensiteten i vårt tal kan vara högst växlande, detta på grund af en mängd olika anledningar:

1. Rent praktiska (önskan att göra sig hörd på olika långt håll eller i olika hög grad).
2. Emotionella (tillvaron af olika slags sinnesrörelser; "känslobetoning").
3. Retorisk-stilistiska (afsikten att symboliskt framhålla det sagdas innebörd).
4. Logiska (sträfvan att känneteckna det för tillfället viktiga eller oviktiga o. s. v.; "förståndsbetoning").
5. Rytmiska (instinktmässig benägenhet för att ordna sina rörelser — och sålunda äfven talet — med något så när periodisk regelbundenhet).
6. Rent grammatiska (häfdvunnet uttal, ursprungligen framkalladt af någon bland de förut nämda anledningarna).

§ 12. Stafvelsens intensitetsgrader.

Hos de enskilda språkljuden äro intensitetsskillnader jämförelsevis föga märkbara (jfr t. ex. *f* och *ff* i *fiffig*)

och därför af ringa praktisk betydelse. Så mycket viktigare roll spela olikheterna i fråga om stafvelsens intensitet. Såsom normalintensitet kan man betrakta den grad af styrka, som tillkommer en ensam stafvelse, uttalad såsom ett lugnt svar på en fråga, t. ex. (hur många?) *tre*. Därjämte förekommer i vårt normala tal flera lägre intensitetsgrader. Dock är det för praktiska behof alldeles tillräckligt att sammanfatta dessa under följande fyra (betecknade med 3, 2, 1, 0 öfver sonanten):

A. Stark stafvelse (fortis):
   a. Helstark (äfven kallad "hufvudtonig") stafvelse (fortissimus), t. ex. tre^{3}, $ta^{3}le^{0}t$, $ta^{3}la^{1}$, $be^{0}vi^{3}s$, $ba^{1}ro^{0}ne^{3}ssa^{1}$.
   b. Halfstark (eller "starkt bitonig") stafvelse (semifortis), t. ex. $o^{3}fo^{2}g$, $stri^{3}dsro^{2}pe^{0}t$, $a^{3}nsva^{0}rsfu^{2}lla^{0}$, $sko^{3}lgo^{2}ssa^{0}rna^{1}$.

B. Svag stafvelse (lenis):
   a. Halfsvag (eller "svagt bitonig") stafvelse (semilenis), t. ex. $a^{3}na^{1}$, $be^{0}slu^{3}ta^{0}de^{1}$, $me^{1}ka^{0}ni^{3}k$, $u^{1}ni^{0}ve^{1}rsi^{0}te^{3}te^{0}t$.
   b. Helsvag (eller "otonig", "obetonad") stafvelse (lenissimus), t. ex. $be^{0}ty^{3}g$, $hu^{3}se^{0}t$, $ce^{1}re^{0}mo^{0}ni^{3}$.

Undantagsvis förekomma både ännu högre och lägre grader, som kunna sammanfattas såsom öfverstark (ultrafortis) och öfversvag (ultralenis), t. ex. å ena sidan vid skrik, å andra sidan ofta vid hviskning.

§ 13. Intensitetens fördelning inom stafvelsen.

Eftersom vi med (tryck)stafvelse mena, hvad som rymmes mellan tvänne intensitetsminima, så är klart, att hvarje stafvelse måste äga ett intensitetsmaximum, efter hvilket intensiteten befinner sig i aftagande ("dekrescendo"). Allt efter det olika sätt, på hvilket detta aftagande försiggår, kan man — åtminstone i fråga om helstarka stafvelser — särskilja följande (med ´, ` och ^

öfver sonanten betecknade) olika former af stafvelse-intensitet:

a. Akut (skarp), då stafvelsen afslutas medelst ett tvärt afbrott i eller åtminstone en stor minskning af intensiteten, t. ex. *já*.

b. Grav (trög), då intensiteten endast så småningom och jämförelsevis obetydligt minskas, t. ex. *jà*.

c. Circumflex (bruten eller “sammansatt“), då intensiteten, efter att hafva märkbart minskats, mot slutet af stafvelsen åter i någon mån ökas, t. ex. *jâ*.

§ 14. Intensitetens taktformer.

Taktformerna åtskiljas förnämligast genom beskaffenheten af taktens första (och sålunda enligt taktens begrepp helstarka) stafvelse. En enstafvig takt har i svenskt riksspråk — i motsats mot förhållandet i många af våra dialekter — nästan alltid akut, t. ex. *já* (sällan *jà* eller *jâ*, men t. ex. ofta *fân*). Däremot uppvisa de flerstafviga takterna tvänne vanliga former, af hvilka dock den andra — för svenskan (och norskan) egendomliga — är vida vanligare än den första (som emellertid i den finländska svenskan är den enda brukliga):

1. Akut, då den första stafvelsen har akut. I tvåstafviga takter är den andra stafvelsen vanligtvis helsvag. De flesta takter med akut kunna i vissa landskap äfven använda nästa taktform.

2. Grav, då första stafvelsen har grav (i vissa landskap, t. ex. Värmland, ersatt af cirkumflex). I tvåstafviga takter är den andra stafvelsen aldrig helsvag.

Exempel:

Akut.

2-stafvig takt: *tá*^{3}*le*^{0}*t*, *tí*^{3}*sda*^{1}*g*, *lá*^{3}*ndsma*^{2}*n*.
3-stafvig takt: *gý*^{3}*lle*^{0}*ne*^{1}, *á*^{3}*de*^{0}*lsma*^{2}*n*, *skó*^{3}*gsdu*^{2}*fva*^{0}.
4-stafvig takt: *skí*^{3}*lli*^{0}*nga*^{1}*rna*^{0} l. -*a*^{0}*rna*^{1}, *lá*^{3}*ndsvä*^{2}*ga*^{0}*rna*^{1}, *stá*^{3}*dsfu*^{0}*llmä*^{2}*kti*^{0}*g*, *bí*^{3}*nni*^{0}*ke*^{0}*ma*^{2}*sk*.

5-stafvig takt: *lá^{3}ndsstry^{2}ke^{0}rsko^{1}rna^0* eller *-o^{0}rna^1*, *gú^{3}ds-fö^{0}rne^{2}ka^{0}re^1*, *pú^{3}rjo^{0}lö^{1}ksblo^{2}mma^0*, *ó^{3}pe^0-ra^{1}mu^{0}si^{2}k*.

6-stafvig takt: *stá^{3}tsu^{0}ni^{0}ve^{1}rsi^{0}te^{2}t* m. m.

Grav.

2-stafvig takt: *tà^{3}la^1*, *tà^{3}lltra^{2}st*.

3-stafvig takt: *lè^{3}fva^{0}nde^1*, *à^{3}llbe^{0}ka^{2}nt*, *tà^{3}kdro^{2}ppe^{0}t*.

4-stafvig takt: *kò^{3}nu^{0}nga^{1}rna^0* eller *-a^{0}rna^1*, *bò^{3}khå^{2}lla^{0}re^1*, *ù^{3}ta^{0}nlä^{2}xa^0*, *mì^{3}dso^{0}mma^{0}rna^{2}tt*.

5-stafvig takt: *ì^{3}nne^{0}rli^{0}ga^{1}ste^0* l. *-li^{1}ga^{0}ste^1*, *fù^{3}llta^{2}li^{0}ga^{1}re^0* l. *-ga^{0}re^1*, *hà^{3}nde^{0}lsre^{2}sa^{0}nde^1*, *pà^{3}ppe^{0}rsme^0-ri^{2}te^{0}r*, *hè^{3}lve^{0}te^{1}sma^{0}ski^{2}n*.

6-stafvig takt: *flì^{3}cksko^{1}le^{0}ko^{1}mi^{0}te^2* m. m. O. s. v.

Den sällsyntare af dessa taktformer, den akuta, användes företrädesvis i följande fall:

a. Efter upptakt, t. ex. *bevísa* (jfr *vìsa*), *förtála* (jfr *tàla*).

b. Då takten i fornspråket (före 1300) var enstafvig, t. ex. *áxel* (jfr *àxel*), *bríster* (jfr *brìster*), *lö́sen* (jfr *lö̀sen*).

c. Då takten är en ordfogning eller sammansättning, hvars första led redan tagen för sig har akut, t. ex. *fár min*, *kómmer du*, *slágskämpe*, *brö́drafolk* (af *brö́der;* jfr *bròderfolk* af *bròder*). Obs. att hit höra fall sådana som *tíd-en*, *ták-et*, *hä́nder-na*.

d. Främmande ord och lånord, t. ex. *céder* (jfr *sèder*), *kóppar* (jfr *kòppar*), *Óskar* (jfr *å̀skar*).

§ 15. Upptakten.

Enstafvig upptakt är helsvag, t. ex. *le^{0}ká^{3}me^{0}n*. Längre upptakter börja i regeln med en halfsvag stafvelse och låta därpå följa en, högst två helsvaga, hvarefter åter en halfsvag o. s. v., t. ex. *la^{1}sa^{0}ré^{3}tt*, *li^{1}te^0-ra^{0}tú^{3}r*, *spe^{1}ci^{0}a^{1}li^{0}té^{3}t*, *pa^{1}ra^{0}le^{1}lli^{0}pi^{0}pé^{3}d*, *i^{1}ndi^{0}vi^{1}du^{0}a^1-li^{0}té^{3}t* o. s. v.

Upptakt förekommer förnämligast i följande fall:

a. I ordfogning eller sammansättning, hvars första led har i fråga om sitt betydelseinnehåll mindre vikt än det följande, t. ex. *Gröna Lúnd, Djupadál, god nátt, gutå'r* (af *godt år*), *Kristi himmelsfärdsdag, mårtensgå's, gå bórt, krypín, i å'r, ihóp, hjärteréss.*

b. Främmande ord och lånord, t. ex. *telegráf, öfverstlö'jtnant, nordóst.*

IV. Tonalitet.

§ 16. Tonalitet och modulation.

Tonalitet (äfven kallad tonhöjd, musikalisk, kromatisk, melodisk eller tonisk accent) är ett ljuds (eller en ljudförbindelses) läge på tonskalan. Denna egenskap tillkommer naturligtvis endast de ljud, som äga s. k. röstton (således t. ex. *l, m, n, r, v* och vokaler, men icke *f, k, p, s, t* och *h*-ljud). "Rösten" är som bekant i fråga om omfång och läge mycket olika hos olika kön, åldrar och individer. De toner, en individ har till sin disposition, kallas hans register (tonomfång). I vårt normala tal röra vi oss öfvervägande inom vårt registers lägsta del: normalläget. Inom detta kan man urskilja en normalton, som säkrast framkommer vid ett fullkomligt lidelsefritt och lugnt uttal af en enstafvig takt (t. ex. bokstafsnamnen *a, be* o. s. v.). I den mån vi hålla oss invid normaltonen, säges vårt tal vara "monotont". I den mån vi därifrån afvika (vanligen uppåt), säges det vara "moduleradt", äga modulation. Modulationen, bragt till estetisk fulländning kallas melodi. Vårt tal är alltså en nära frände till "sången", men man får därför icke förbise de många viktiga skillnaderna dem emellan.

Anledningarna till modulationens förekomst i vårt tal äro af flera olika slag:

1. Rent fysiska (ökad styrka hos den producerade tonen i följd af ökadt lufttryck från lungorna).

2. Emotionella (tillvaron af vissa rörelser inom känslolifvet).

3. Retorisk-stilistiska (det konstnärliga syftet att antyda en viss sinnesstämning).

4. Rent grammatiska (häfdvunnet fixerande af en viss modulation i en viss bestämd språklig användning).

§ 17. Tonalitetens grader.

Det högsta tonläge, till hvilket man vid ett fullkomligt lugnt uttal stiger, kallas högton; det lägsta, hvartill man sjunker, kallas lågton. Vanligen förekommer därjämte en medelton, på vissa håll tvänne, som då benämnas hög och låg medelton; undantagsvis har en dialekt ännu flere mellanlägen. Öfverhufvud äga stora olikheter rum mellan de olika dialekterna — ett allmänt riksspråksuttal är i afseende på tonalitetsförhållandena ännu icke genomfördt — och detta såväl i fråga om intervallernas storlek som normaltonens plats inom serien.

Dessa tonlägen äro emellertid endast ögonblickliga genomgångspunkter, hvilka i naturligt tal kontinuerligt förbindas med hvarandra genom nedåt- eller uppåtgående glidningar (s. k. portamenton). De äro sålunda blott begynnelse-, vänd- och slutpunkter inom en modulation. I följd däraf har sällan eller aldrig ett ljud — och ännu mindre en af flera ljud bestående stafvelse — en och samma tonalitet under hela sin uttalstid, utan upptar ett större eller mindre stycke af en tonföljd, som kan vara stigande eller sjunkande eller ock bådadera, i det att en förändring af tongångens riktning därinom äger rum. Inträffar detta sistnämda förhållande inom en stafvelse, så säges denna hafva bruten (eller sammansatt) tonalitet, något som vanligen är fallet med cirkumflekterade stafvelser (jfr § 13, c).

§ 18. Tonfall.

Den modulation, som inrymmes inom en och samma språktakt, kallas tonfall. Vi äga (i de allra flesta nejder inom vårt land) tvänne tydligt skilda sådana, af hvilka det ena tillkommer takter med akut, det andra takter med grav intensitetsform (jfr § 14). Emellertid äro dessa tonfall betydligt olika gestaltade i olika landsändar, och denna olikhet (den vanligen s. k. "brytningen") torde utgöra den mest i öronen fallande skiljaktigheten mellan våra olika dialekter och den punkt, på hvilken först och segast vårt tal förråder oss såsom hemfallna åt ett visst dialektuttal.

I Stockholmskan äro dessa båda tonfall af följande beskaffenhet:

1. Det sjunkande, vid akut taktform, låter tonen glida från normaltonen ungefär en ters nedåt till lågtonen, t. ex. *gétter* (tonföljden cA), *gétterna* (cAA).

2. Det sjunkande-stigande, vid grav taktform, låter tonen börja ungefär en sekund under normaltonen och glida ned till lågtonen samt därpå höja sig en ters upp till normaltonen, t. ex. *tàla* ($\widehat{\text{HA}}$c, med bruten tonalitet redan i första stafvelsen), *tàlare* (HAc).

Ett enda tonfall (sjunkande) förekommer t. ex. i Orsamålet (cH eller cB, cHA eller cBAss) och i svenskan uti Finnland (c'c eller — det "vemodiga" — hc).

Vom Verf. überreicht

SOMMARKURSERNA I UPSALA 1899

GRUNDLINJER TILL FÖRELÄSNINGAR

ADOLF NOREEN

INLEDNING
TILL
MODERSMÅLETS FORMLÄRA

UPSALA 1899
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

Litteraturanvisningar.

Noreen: Vårt modersmåls grammatik och dess indelning (Grundlinjer till föreläsningar vid feriekurserna i Visby 1898). 20 öre.

—— Inledning till modersmålets grammatik (Grundlinjer till föreläsningar. Sommarkurserna i Uppsala 1893, 2 uppl. 1899). 25 öre.

—— Inledning till modersmålets ljudlära (Grundlinjer till föreläsningar. Sommarkurserna i Uppsala 1895, 2 uppl. 1899). 25 öre.

—— Inledning till modersmålets prosodi (Grundlinjer till föreläsningar. Sommarkurserna i Uppsala 1897). 25 öre.

§ 1. Formlärans begrepp.

F o r m l ä r a n (morfologien) är den centrala och därför viktigaste af språklärans (grammatikens) trenne hufvuddelar (ljudlära, formlära och betydelselära). Den redogör för det särskilda sätt, hvarpå språkmaterialet (språkljuden och deras förbindelser) formas för att tjäna till uttryck för språkinnehållet (betydelserna). Hvarje språkljudskvantum, som uppbär någon betydelse, kallas en s p r å k f o r m (morfem) i vidsträckt bemärkelse. Man kan därför kort uttrycka sig så, att man säger formläran behandla (språk)formerna, liksom ljudläran behandlar (språk)ljuden och betydelseläran betydelserna.

§ 2. Olika slag af former.

En form kan vara af två väsentligt olika slag i afseende på det sätt, hvarpå den uppbär sin betydelse:

I. Osjälfständig form eller s. k. a f f i x (d. v. s. "bihang"), då den endast i förening med en annan form äger sin egendomliga betydelse (annars ingen alls eller ock en väsentligen annan än den åsyftade). Allt efter affixets plats i förhållande till den andra formen kallas det:

A. P r e f i x, då det står före, t. ex. *o*-tålig, *miss*-tycka, *e*-huru, *an*-gå, *veder*-möda.

B. S u f f i x, då det står efter, t. ex. Gustaf-*s*, häst-*ar*, lång-*sam*, små-*aktig*, gå *an*.

Anm. 1. Till affixen höra äfven trots sitt ovanligt ringa betydelseinnehåll:

a) K o n g r u e n s a f f i x, som blott ange den därmed försedda formens samhörighet (kongruens) med nå-

gon annan, t. ex. gammal-*t* virke, snäll-*a* gossar, vi tog-*o*.

b) Stilistiska affix, som blott förläna uttrycket ett annat stämningsvärde („stil“), t. ex. *e*-mot, *e*-mellan (i lägre stil äfven *i*-mot, *i*-mellan).

Anm. 2. Till affixen räkna vi äfven, trots deras stora likhet med självständiga former, de „oegentliga“ affixen:

a) Ordaffix, som i fråga om ljud och betydelse nära ansluta sig till självständiga former (vanligen ord), t. ex. *åsne*-hud, bred-*bent, kräs-magad* (jfr *kräsen* och *mage*).

b) Hjälpord (affixord), som utan någon (eller åtminstone någon väsentlig) ändring i ljud, men med vida innehållsrikare betydelse kunna uppträda såsom självständiga former (ord), t. ex. *må*-hända, *må* vara (jfr „här ska vi *må*“), *en* häst (jfr *en* såsom räkneord), han *har* gått (jfr *har* „äger“), *är* snål (jfr *är* „existerar“).

II. Självständig form eller (språk)form i inskränkt mening, då den tagen ensam för sig äger sin betydelse (t. ex. såsom svar på en fråga). Här skiljes mellan:

A. Ord (vokabel), som i fråga om ljud och betydelse af vårt språksinne uppfattas som en enhet, vare sig emedan det icke alls kan upplösas i smärre former, eller emedan, om det också kan det, man dock icke reflekterar eller åtminstone icke vill reflektera på dessa smärre formers särskilda betydelse, t. ex. *triangel* (jfr „tresidig rätlinig figur“), *förgätmigej* (jfr „förgät mig ej!“). Ett ord kan vara af två väsentligen olika slag:

1. Enkelt ord (simplex), då det icke kan upplösas i delar, som hvar för sig genom ljud och betydelse hänvisa på någon i språket befintlig självständig form. Underafdelningar äro:

a. Grundord (primitivum), som icke alls kan

upplösas i smärre former, t. ex. *häst, skog, gå, bröllop, elände, gevär, lekamen.*

b. Afledt ord (derivatum), som kan upplösas i två eller flere delar, af hvilka dock blott en låter hänföra sig till någon själfständig form (vanligen ett grundord), den eller de öfriga däremot äro egentliga affix. Allt efter dessas plats skiljer man mellan:

†) Prefixafledda ord, t. ex. *be-visa, van-art, gen-mäla, und-få, er-nå, bi-stå;* med dubbel afledning t. ex. *o-be-visad, an-för-tro;* med tredubbel t. ex. *o-för-be-hållsam.*

††) Suffixafledda ord, t. ex. *kalla-de, skog-ig, fri-het, stå bi;* med dubbel afledning t. ex. *kalla-de-s, skog-ig-are, lång-sam-het;* med tredubbel t. ex. *krig-are-n-s, vän-skap-lig-ast;* med fyrdubbel t. ex. *ung-dom-lig-het-en, odl-ing-s-bar-het;* med femdubbel t. ex. *fient-lig-het-er-na-s.*

Anm. 3. De allra flesta afledda ord äro inseparabla („oskiljaktiga"), men några suffixafledda äro dock separabla („skiljaktiga"), d. v. s. att deras beståndsdelar kunna åtskiljas, därigenom att andra ord träda däremellan, t. ex. *stå* mig *bi!* det *går* inte *an.*

2. Sammansatt ord (kompositum), då det kan upplösas i delar, som hvar för sig hänvisa på någon i språket befintlig själfständig form. Underafdelningar äro:

a. Stark sammansättning (konglutination), då ordet icke utan en väsentlig förändring af delarnas ljud eller ordningsföljd kan bringas i öfverensstämmelse med språkets nuvarande lagar för en ordfogning. Allt efter graden af denna afvikelse från ordfogningslagarna skilja vi mellan:

†) S a m m a n b i n d n i n g (kombination), då minst en af delarna har affixform, alltså icke såsom sådan uppträder självständigt, t. ex. *fackel-dans, äro-rik, har-tass, till-varo, bar-bent, finn-ländsk* (jfr *finne* och *land*), *tve-höfdad* (jfr *två* och *hufvud*).

††) S a m m a n f o g n i n g (konglomeration), då delarna hvar för sig kunna uppträda såsom självständiga ord i språket, ehuruväl de icke kunna i d e n n a förbindelse eller d e n n a ordningsföljd tillsammans bilda en nutida ordfogning, t. ex. *ord-bok, hög-mod, sy-nål, kors-fästa, ingen-ting, sorg-fri, upp-å, lik-väl, ut-föra, i-akt-taga, till-intet-göra, lag-stifta, blå-gul, döf-stum, Kristus-barnet, tretti-fem.*

b. S v a g s a m m a n s ä t t n i n g (agglutination), då ordets beståndsdelar utan någon (eller åtminstone någon väsentlig) ändring kunna i samma förbindelse och ordning utgöra en nutida ordfogning, från hvilken ordet sålunda skiljer sig väsentligen blott genom sin enhetliga betydelse och dennas afvikelse från den, som skulle framgå af delarnas betydelse såsom särskilda ord. Allt efter graden af denna enhetlighet och denna afvikelse kan man uppdraga en (visserligen mycket sväfvande) gräns mellan:

†) S a m m a n s t ä l l n i n g (juxtaposition), då man icke k a n fatta det hela som en ordfogning, emedan reflexion på delarnas särskilda betydelse skulle leda till ett helt annat resultat än det åsyftade, t. ex. *hungers-nöd, dubbel-bössa, egen-kärlek, hvar-andra, öfverallt, än-nu, för-sig-kommen, gud-ske-lof, här-om-dagen, pass-opp, kryp-in, sitt-opp, förgät-mig-ej, nu-mera, än-då, så-väl, all-den-stund, Montgomery-Cederhjelm, Natt och Dag, helt och hållet, Röda hafvet, då och då, icke för ty.*

††) Gruppord (komplex), då man väl kan, men icke vill fatta det hela som en ordfogning, emedan den enhetliga synpunkten är den öfvervägande, t. ex. *tre-hundra-sexti-fem, öfverste-präst, förste-bibliotekarie, Dagens Nyheter, all-tid, god-natt, prinsen-regenten, Högsta domstolen, far-väl, kan-hända, slå ihjäl, öfver-måttan, för-den-skull, Gustaf-Adolf,* ljusstaken stod *upp och ned* (jfr "han gick *upp och ned* i trappan"), *hin onde, hoppa kråka, Gud vet* hvad du menar (jfr "blott *Gud vet,* hvad jag lider"), *ja-ja, fin-fin, Schleswig-Holstein.*

Anm. 4. Ett sammansatt ord är sällan tre- eller fyraledadt, t. ex. *förgät-mig-ej, Tusen och en natt;* vanligen blott tvåledadt. Märk, att vi hafva blott två leder äfven i det fall, att ett sammansatt ord ånyo sammansättes (s. k. dubbelsammansättning eller rekompositum), vare sig med ett enkelt ord, t. ex. *salt-sjö+fisk, svarta-hafs+flottan,* eller med ett annat sammansatt ord, t. ex. *infanteri-regements+trum-slagare, fattig+ +sopp-voknings+in-rättning.* Blott två leder hafva vi äfven i sådana fall, då ena ledet utgöres af en ordfogning, t. ex. *biträdande-stadsläkare+befattningen, öga-för-öga-och-tand-för-tand+principen.*

Anm. 5. Med elliptisk sammansättning menas det fall, då i ett sammansatt ord endast den ena (vanligen den första) leden fått språkligt uttryck, under det att den andra suppleras ur sammanhanget (vanligen ur en följande, mera sällan ur en föregående, sammansättning med samma led), t. ex. *sön-* och helgdagar, *mot-* och medgång, *skrif-* och tryckstil, *upp-* och afskrifning, *af-* och tilltaga, *upp-* och nedgående tåget; mera sällan t. ex. folkskolelärare och *-lärarinnor,* sid. 457 till 61. Härifrån är noga att skilja sådan (icke elliptisk) sam-

mansättning, där ena leden utgöres af ett grupp-ord eller en ordfogning, t. ex. *uppochned-vänd, vattenochbröd-straffet, råochrörs-hemman* m. m. (jfr anm. 4).

B. Ordfogning (konstruktion), som består af flera ord, hvilka alla för reflexionen framstå såsom särskilda moment med hvar sin speciella betydelse, men som dock samtidigt alla sammanhållas af en gemensam betydelseuppgift; detta sednare i motsats mot en blott ordsamling, d. v. s. en ramsa af ord med hvar sin fristående betydelse. Ordfogningar äro alltså t. ex. *tresidig rätlinig figur, han och hon, solen lyser,* men icke t. ex. *häst dryg gråta om sju.*

§ 3. Kritik af äldre definitioner på “ord“.

Den språkliga enhet, som kallas ord, betingas icke af några ortografiska företeelser (kritik af den populära uppfattningen), ej heller af sådana som tillhöra vare sig ljudläran (kritik af Rydqvist, Aurén, Kock) eller betydeläran (kritik af Boivie, Sundén, Keyser m. fl.), utan tillhör väsentligen formläran och utgör där det grundläggande begreppet.

§ 4. Hvad menas med “samma“ ord?

Då tvenne språkliga uttryck aldrig kunna vara absolut lika, så uppstår den frågan, huru mycket de kunna få skilja sig åt i fråga om ljud, form och betydelse, utan att de därför upphöra att betraktas såsom “samma“ ord (eller ordfogning). Vi urskilja följande fall:

I. Uttrycken äro olika i fråga om ljud (med eller utan samtidig olikhet i form och betydelse):

A. Ljuddubbletter, hos hvilka olikheten uteslutande rör de däri ingående ljuden och kan bero på:

1. Vissa allmänna företeelser inom ljudläran, t. ex. *frū* : *frŭ* Ólsson, *ka*^{0}*pte*^{3}*n* : *ka*^{1}*pte*^{0}*n* Pálm, *ko*^{3}*nu*^{0}*ng*-

$a^1rna^0 : ko^3nu^0nga^0rna^1$, en *mot* en : en *mo* tio, *minn* : *min* ègen. Sådana, vanligen för den talande själf och hans åhörare icke medvetna, olikheter äro icke bärare af någon rent språklig uppgift, och vi tala därför i detta fall blott om uttalsvarianter af samma ord.

2. Vissa mera individuella uttalsvanor, t. ex. *telefon* : *telefån, arkiv* : *artjiv, teologi* : *teoloji, äga* : *ega, honung* : *honing, allra* : *aldra, tjugo* : *tjugu, själ-* : *säl-*(hund), *sallad* : *sallat* : *salát, honom* : *hånnom* : *hånom*. Dylika fall af "vacklande uttal" äro visserligen i allmänhet medvetna för de talande, men afse icke att lösa ens i någon mån olika språkliga uppgifter. Vi tala därför härvidlag blott om uttalsdubbletter af samma ord.

B. Formdubbletter, hos hvilka olikheten rör både ljuden och formen, beroende på:

1. Olika ordbildningsprinciper, t. ex. *stridde* : *stred, lyfte* : *lyftade, betalt* : *betalat, vande* : *vänjde, lundar* : *lunder, stadsbor* : *-boar,* den *blå* : *blåa, gröfre* : *grofvare.* Olikheten är här både fullt medveten och i regeln äfven afsiktlig, ehuru visserligen de båda uttrycken ännu utan nämnvärd olägenhet kunna brukas i stället för hvarandra. De stå därför på gränsen mellan två och "samma" ord och kallas dubbelformer (hvarvid man ofta tillägger: "af samma ord").

2. Olika ordfogningsprinciper, d. v. s. uttrycken äro olika allt efter de förbindelser de ingå med andra ord, t. ex. *den* myckna tack : *det* varma tack, *en* bok : *ett* hus, en *ung* man : två *unge* män, *unge* man! : *unga* flicka!, *stor* skada : *stort* men, jag *är* : vi *äro, du* är det (som hatar mig) : *dig* är det (som jag hatar). Dessa uttryck som icke kunna brukas i stället för hvarandra, utan växla efter en bestämd regel, kalla vi växelformer, d. v. s. två

ord med alldeles samma betydelse, men olika syntaktisk användning (och olika ljud).

C. Betydelsedubbletter, hos hvilka olikheten rör både ljud och betydelse (stundom äfven form):

1. Stilistiska dubbletter, då olikheten endast är förbunden med olika stämningsvärde hos de båda uttrycken, som sålunda beteckna "sak samma", men inom olika stilarter, t. ex. har du sett *en (na)* : *honom (henne), tjyf* : *tjuf, dronning* : *drottning, ösjötte* : *östgöte, husena* : *husen, sa* : *sade, mycke* : *mycket, ta* : *taga, bli* : *blifva, inte* : *icke (ej), tjuge* : *tjugo (-u), mäj* : *mig, opp* : *upp, laggården* : *ladugården, far* : *fader, två* : *tvänne, hundra* : *hundrade, ge* : *gifva, er* : *eder, kung* : *konung.* I den mån en verklig stilskillnad härvidlag förefinnes, ha vi här naturligtvis olika ord, om ock icke i samma grad olika, som då vi ha att göra med

2. Reella betydelsedubbletter, då — äfven inom samma stilart — uttrycken representera ett i "sak" olika idéinnehåll, t. ex. *fred* : *frid, tusen* : *tusan, ande* : *anda, mosse* : *mossa, trä* : *träd, inte* : *intet, slås* : *slåss, klädning* : *klänning, Hjärne* : *hjärna.* Äro uttrycken så (till ljud eller betydelse eller båda delarna) skilda, att man icke utan språkhistoriskt vetande kan inse, att de en gång varit "samma" ord, kalla vi dem etymologiska orddubbletter eller dubblettord, t. ex. *gutår* : *godt år, osäll* : *usel, domna* : *dufna, topp* : *tupp, Vätter(n)* : *vatten, måne* : *månad, kvinna* : *kona, stinga* : *sticka, springa* : *spricka, kvast* : *kvist.*

Anm. 1. Betydelsedubbletterna äro ett slag af "synonymer" (d. v. s. till betydelse snarlika ord) i vidsträckt mening. Med synonymer i inskränkt och egentlig bemärkelse menas sådana ord, som utan att äga sådan likhet i ljud, att de på denna grund kunna sammanföras, visa en väsentlig öfverensstämmelse i fråga om betydelsen. Denna be-

tydelselikhet är sällan fullständig, t. ex. *Kandia* : *Kreta, Jesus* : *Kristus, triangel* : *tresidig rätlinig figur.* Vanligen råder åtminstone en stilistisk skillnad, t. ex. *bara* : *blott (endast), ibland* : *stundom, igen* : *åter (ånyo), märr* : *sto;* ofta en reell skillnad, t. ex. *afton* : *kväll, vacker* : *skön, gumma* : *käring, poet* : *skald, rund* : *trind, fuktig* : *blöt* : *våt, ledsen* : *dyster* : *sorgsen* : *missmodig* : *nedstämd.* Jfr antonymer, d. v. s. uttryck för motsatser, t. ex. *dag* : *natt, berg* : *dal, debet* : *kredit, köpa* : *sälja, ung* : *gammal, norr* : *söder.*

II. Uttrycken äro lika i fråga om ljud, men mer eller mindre olika till sin betydelse:

A. Betydelseskillnaden är för de talande icke medveten eller åtminstone icke afsedd att framhållas. I dessa fall, där man alltså tror sig uttrycka sak samma eller åtminstone vill göra det, ha vi naturligtvis att göra med "samma" ord, t. ex. *nu* användt om olika tidpunkter, *där* om olika lokaler, *jag, han, Karl Pettersson* om olika personer allt efter omständigheterna.

B. Betydelseskillnaden är medveten och åsyftad. Sådana uttryck kallas homonymer och äro af två olika slag:

1. Skillnaden är uteslutande inskränkt till betydelsen, t. ex. *väsen* 'buller' och 'varelse', *bok* 'träd' och 'skrift', *ort* 'plats' och 'vikt', *värk* : *verk* (naturligtvis homonymer trots den olika "stafningen"), *hjord* : *gjord* : *jord.* Här ha vi därför ett ord med flera betydelser.

2. Skillnaden rör såtillvida äfven formen, som uttrycken kräfva olika konstruktionssätt, t. ex. månget *skepp* : många *skepp,* ett *bad* : hon *bad,* han *besatt* : har *besatt* : är *besatt,* en *led* ('väg' och 'lem') : ett *led* (i en här och på en gärdesgård) : hon *led* : *led* mig : du är *led,* en *själ* : ett *skäl* : *stjäl* icke. Här kunna vi alltså med en viss rätt tala om två olika ord.

Anm. 2. Med homonymer få icke förblandas s. k. h o m o g r a f e r, d. v. s. ord som, ehuru o l i k a till ljud, dock på grund af vår skrifts ofullkomlighet s k r i f v a s lika, t. ex. *kör* (läs dels *kör*, dels *tjör*), *loge* (d. v. s. *loge* och *låsj*), *men (mēn : männ), man (mān : mann), vi^{3}nste^{0}n : vi^{3}nste^{2}n, på^{3}la^{0}de^1 : på^3-la^{2}de^0, reform (re^{3}vo^{2}rm : re^{0}få^{3}rm), fö^{0}rbu^{3}d : fö^{3}r-bu^{2}d, kre^{0}di^{3}t : kre^{3}di^{0}t, a^{3}nde^{0}n : a^{3}nde^{1}n.*

§ 5. Begreppen paradigm och böjning.

Ofta får man höra uttrycket 'ord' användas i en helt annan mening än den ofvan angifna. Den som t. ex. säger, att (de tolf orden) "*åk, åka, åkas, åker, åken, åkes, åkte, åkten, åktes, åkt, åkts, åkande* äro former af samma ord", menar tydligen med "ord" icke hvad vi ofvan definierat, utan en g r u p p af med hvarandra efter vissa regler nära sammanhängande ord. En dylik grupp kallas i strängt vetenskapligt språkbruk ett p a r a d i g m, d. v. s. en grupp af former, hvilka på samma gång som de uttrycka hvar sin allmänna betydelsesynpunkt ("grammatisk kategori", t. ex. numerus, kasus, tempus, modus o. d.), dock öfverensstämma i fråga om det öfriga mera speciella betydelseinnehållet; jfr det motsatta förhållandet hos en "formell" grupp som t. ex. *åkte, köpte, lyste, märkte* o. s. v.

Ett paradigm består sålunda af minst två, vanligen flere, former. Bland dessa kallas en, godtyckligt vald (vanligen den kortaste), för g r u n d f o r m (eller "oböjd form"), de öfriga för dennas b ö j n i n g s f o r m e r ("böjda former"), emedan de betraktas såsom bildade af den förra genom olika slags förändringar, den s. k. b ö j n i n g e n (flexionen). Visa alla böjningsformerna en väsentlig öfverensstämmelse i fråga om ljud med grundformen, så säges paradigmet hafva en enda (primär) s t a m (tema), d. v. s. uttryck för det som formerna hafva gemensamt i fråga om betydelse, och böjningen kallas då e n s t a m m i g (homoklitisk eller homotematisk), t. ex. *skóg : skóg-s : skòg-ar,*

spring : *spring-a* : *sprang* : *sprung-it*. I motsatt fall har paradigmet två eller flere (primära) stammar, och böjningen kallas då flerstammig (heteroklitisk eller heterotematisk), t. ex. *han (hon, honom, henne)* : *de (dem, deras), du (dig)* : *Ni* : *er, jag* : *mig* : *vi* : *oss*. Böjningsformerna bildas vanligen af stammen (eller stammarna) medelst afledning, vare sig med egentliga affix eller med "hjälpord", t. ex. *häst-ar, att gå, har komm-it*. Detta är yttre böjning. De affix, som härvid användas, kallas böjningselement (flexiv). Men böjningsformer kunna ock bildasutan dylika tillägg, t. ex. *man* : *män, spring* : *sprang, bròder* : *brö'der*. Detta är inre böjning. Ofta förekommer denna samtidigt med den yttre, t. ex. *spring* : *sprung-it, moder* : *mödr-ar*.

En form, som kan böjas, kallas böjlig, hvarje annan oböjlig. Böjliga äro icke blott alla grundformer, utan äfven många böjningsformer, hvilka således som (sekundära) stammar kunna läggas till grund för nya böjningsformer, t. ex. *häst-ar-na-s*.

Böjningen kan i afseende på anledningen till sin förekomst vara af flera slag:

1. Oafhängig (spontan) böjning, då böjningsformens beskaffenhet är oberoende af det sammanhang, hvari den uppträder, t. ex. *häst-en, -ar, köp-er, -te*.
2. Afhängig (konstruktiv) böjning, då böjningsformens beskaffenhet är beroende af, att den är nära förbunden med en annan i samma ordfogning (konstruktion) ingående form, det s. k. hufvudordet, som säges "konstrueras med" den förra såsom biord. Här två fall:
   a. Rektion, då biordets böjning anger dess eget förhållande i något visst afseende, t. ex. *hästen-s* (ben), (tro) *mig*. Biordet säges "styras" (regeras) af hufvudordet.
   b. Kongruens, då biordets böjning anger en beskaffenhet hos hufvudordet, t. ex. *gammal-t*

(folk), *ung-a* (människor), (de) *tog-o,* (I) *tog-en.* Biordet säges "rätta sig efter" (kongruera med) hufvudordet.

Om, såsom nästan alltid är fallet, en och samma kategori representeras genom flera olika slags böjningar, så kallas den, som uppträder i ett jämförelsevis stort antal fall, för regelbunden, den däremot, som endast i ett ringa fåtal fall förekommer, för oregelbunden, t. ex. *vänn-er* : *(man :) män, grad-er* : *(stad :) städ-er, ärende-n* : *fängelse-r, (sluten :) slutn-a* : *(liten :) lilla* och *små, väg-de* : *(säg :) sa-de, så-dde* : *(stå :) stod, grofv-are* : *gröf-re.*

§ 6. Formlärans indelning.

På grund af det föregående erhålla vi följande indelning af formläran:

I. Bildningslära (formationslära), som redogör för de särskilda språkformernas bildningssätt. Då det är onödigt att särskildt behandla affixen, så erhålla vi här blott:

A. Ord(bildnings)lära (vokabellära), som redogör för ordens bildning. Här:
   1. Läran om det enkla ordet, hvilken, då det är onödigt att särskildt behandla grundorden, väsentligen blir afledningslära (derivationslära) med underafdelningarna:
      a. Läran om prefixafledning (prefixderivation).
      b. Läran om suffixafledning (suffixderivation).
   2. Läran om det sammansatta ordet: sammansättningslära (kompositionslära) med underafdelningarna:
      a. Läran om stark sammansättning (konglutination).
      b. Läran om svag sammansättning (agglutination).

B. Ordfogningslära (syntax), som redogör för ordens sammanställning till — enkla eller sammansatta — ordfogningar. Här:

1. Den egentliga konstruktionsläran, som redogör för, hvilka ord som med hvarandra förenas till ordfogningar, och hvilka ordfogningar som med hvarandra förenas till mera sammansatta sådana. Här underafdelningarna:
   a. Rektionslära.
   b. Kongruenslära.
2. Ordningsläran (oegentligt kallad "läran om ordföljden"), som redogör för den ordning, i hvilken orden förenas till ordfogningar och dessa till mera sammansatta sådana.

II. Böjningslära (flexionslära), som redogör för paradigmens bildning. Hit således läran om deklination, konjugation m. m.